

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Szerkeszti:
BÁLINT SÁNDOR, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban, — (A/5) ív terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabványok szerint.
64-1150 — Szegedi Nyomda Vállalat

X 92352

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

VIII.

SZEGED

1964

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000718796

X 92352

BÁLINT SÁNDOR HATVAN ÉVES

Szeretettel köszöntjük dr. Bálint Sándor professzort, a szegedi táj, a magyar népi műveltség és néprajz fáradhatatlan kutatóját, kedves tanárunkat, 60. születési évfordulója alkalmából. Negyedik évtizede szolgálja a magyar tudomány ügyét: cikkek, tanulmányok, monográfiák sokasága született tollából, és ezekből máris egy impozáns életmű körvonalai bontakoznak ki. Kérjük, hogy töretlen munkakedvvel végezze tovább a mély humanizmust sugárzó kutató- és nevelőmunkáját, közreműködésével támogassa továbbra is folyóiratunkat.

Ünneplésünk sokszorozza meg a munkás hétköznaphoz szükséges erőt, s azt kívánjuk, hogy jó egészségnek örvendő valóra válthassa tudományos ter-
veit; eredményekben és sikerekben gazdag esztendőik sorakozzanak az eddigiek mellé.

*A Néprajz és Nyelvtudomány
munkatársai*

A SZEGEDI TÁJ DOHÁNYKULTÚRÁJA

BÁLINT SÁNDOR

A szegedi táj a XVIII. század folyamán és a múlt század első felében az ország legelső dohánytermesztő vidékei közé tartozott. A szegedi dohánykultúra nemcsak gazdasági jelentőségénél, szakmai kiválóságánál fogva volt híres, hanem a táj településtörténetére, hódoltság után való újranepestésére is jelentős hatást gyakorolt. A dohánykertészet ihleti és magyarázza ugyanis a szegedi nép délvidéki kirajzását, amely nagyjából 1780–1860 között ment végbe. A Torontál megyei dohánykertészek „kizárólag szegedi származású magyar gyarmatosok” — állapítja meg a múlt század negyvenes éveiben egy szakember. A népmozgalom lényegében, nagy vonásokban *Szentkláray Jenő*, *Vass Pál*, *Kálmány Lajos*, *Reizner János* kutatásaiból és *Banner János* rövid summarizációjából ismeretes ugyan, de eredményeik már alapos kiegészítésre, új értelmezésre szorulnak. Erről a kérdésről azonban itt nem kívánunk bővebben szólni.

A dohánynövény Szegeden való gyökerveréséről nincsenek biztos adataink. Kétségtelennek látszik, hogy még a XVII. században jelenik meg és nyilvánvalóan a török kertkultúra közvetlen hatására ismeri meg népünk is. Takáts Sándor szerint éppen az ország déli részéből hozták szét és terjesztették a hazában a görög, örmény, szerb kereskedők. Ennek következtében vált a dohány termesztése és élvezete Magyarországon is egyetemessé.

Takáts Sándor úttörő kutatásaiból tudjuk továbbá, hogy Ausztriában 1670-ben a császár a dohánykereskedelmet bérbe adja. Ennek *appaldo*, vagyis bérlet az egykori neve. Hazánkban 1702-ben három bécsi és komáromi német kereskedő veszi bérbe az alsó-magyarországi dohánykereskedelmet. A szerződés (*appaldatio*) három évre szól. Egyidejűleg Lipót király pátense is megjelenik, amely kimondja, hogy a dohányültetés Magyarországon teljesen szabad és állandó legyen. Az árusítás és szállítás azonban csak az *appaldator* néven emlegetett bérlőket illeti. Pipát is csak ők adhatnak el. A pátens nagy visszatetszést keltett az országban. Szegeden még dobosokat sem tudtak a kihirdetéséhez kapni.

Sok huzavona után II. József 1784-ben eltörölte az *appaldo*-rendszert és behozta az állami monopóliumot. Az uralkodó parancsára különben a legkitűnőbb magvakat osztották szét a termelők között, akiknek kezébe természeti útmutatást is adtak.

Forrásaink szerint Szegeden 1719-ben már biztosan termesztettek dohányt, amely 1737 óta különösen föllendült, és *szegedi dohány* néven került

forgalomba. *Vedres* Istvánnak egy 1811-ben írott beadványából tudjuk, hogy a szegedi tájon milyen körülmények között bontakozott ki nagyobb arányokban a dohánytermesztés: „A múlt század közepe táján *Merschi* (=Mercy) generális Szeged várának Comendánsa Reszke nevezetű dűlőföldjén tulajdon embereivel plántáltatta a Dohányt legelőször és nemes bátorsággal elszánta magát ezen alsó világi Plántának meg Magyar hazafítására. Előre ellátván azt, hogy ezen eröss és kábító Palánta, valamint a külső országokban, úgy a magyar hazában is idővel igen szükséges és hasznos légyen, noha még akkor a Dohány nem is igen volt esmeretes, következőképpen nagyon kelendő sem volt. Nem sajnálta tehát sem költségét, sem tulajdon fáradságát, tsak hogy a köznéppel megismeresse azt, hogy a Dohány termesztésének gyümöltse elegendő képpen megfizeti a rajta tett fáradságot. Minekutána látták volna azt, pénzen a munkára fogadott emberei, hogy nem tsak a gabona termesztésből, hanem a dohány művelésből is el lehessen élni; és az akkori üdőben ezért még több pénzt is kaptanak mint a gabonáért; önként, s maguk számára is kezdettek a dohányt természetni; ezek példájukra más emberek is belekaptak a dohány termesztésbe, s onnét, az az a Reszke nevezetű Szegedi földről származtak Tervára, Rábéra, Klárafalvára s tovább egész Bánátba; nemkülönbön Bátkába, a Tisza és Maros mellékeire a dohány kertészek. Általvitte ezen dohány termesztést Tolna Vármegyébe volt Hőgyészi uradalomba is a nevezett Generális — és ki nem láttya most már azt, hogy: hány száz ezer ember éljen a dohány termesztésből? hány milliom forintokkal gazdagodott ezáltal a Haza? — Melly kimondhatatlan haszna légyen ebből a Státusnak.”

A XVIII. század második felétől kezdve mintegy száz éven át Szeged a hazai dohánykereskedelemnek is egyik fő fészke. Születésének, kibontakozásának történeti és társadalmi körülményeit nagyjából már ismerjük. Termesztik Alsóvároson, Röszkén, Tápén, továbbá az egykori Erdődy-, később Pallavicini-uradalom dohánykertész-faluiban: Hantházán, Dócbán, Ányáson, Sövényházán és más szomszédos helyeken, így a Károlyi-uradalomhoz tartozó Csanyteleken. Az értékesítés Szegeden a népiesen *abalda* néven emlegetett dohánybevéltóban megy végbe. A közvetítésbe a helybeli szerb, görög, majd zsidó kereskedővilág, így a Sina, Deánovics, Wodianer és Koppéli család is belekapcsolódik. A szállítás leginkább a tiszai bögöshajókon történik, legtöbbször Pest, illetőleg Bécs felé. Tudjuk azonban, hogy 1793-ban 40 hajórakományt vittek a Tiszán, Dunán, Száván, Kulpán Károlyvárosig, majd innen Triesztig. Egy-egy hajó terhe 2500 mázsa volt. Ezen az útvonalon nyilván később is szállítottak. A Wodianer-cég a szegedi dohánnyal a francia földet is meghódította. A leveles dohány mázsája ekkoriban 6–7 forint volt.

A dohánykertészek, csúfolódó, tréfás nevükön *gányók*, *dohánygányók*, ritkán *kukások* nem voltak úrbéres jobbágyok, hanem bérlők, akik különböző időre kötöttek a királyi kamarával, illetőleg urasággal szerződést. Minden bérlőcsalád kapott bizonyos nagyságú, rendszeren 20 hold, *numerus*, *nomerus* néven emlegetett bérletet. Ebből 4 holdat dohánnyal volt köteles beültetni. Tizedet nem kellett adnia. A helyi eltéréseket itt nem elemezzük.

Takács Lajos mutat rá, hogy a XVIII. században főleg az úrbérrendezés nyomán mind általánosabbá válik az allodiális gazdálkodás. Ennek következtében a zsellérré szegényedett parasztság sokszor vesz vándorbotot a kezébe és vállal idénymunkát (aratás, nyomatás). Másfelől azonban kisebb földterü-

leten kialakul a munkaigényes, belterjes műveléssel járó gazdasági növények (dohány, kukorica) termesztése.

Szeged városának a XVIII. század folyamán rohamosan gyarapodó népe is fölsimeri az új helyzetet és vagy a céhes képesítéshez nem kötött iparágakban, továbbá a közlekedésben: vízi és szárazföldi fuvarozásban, vagy a földművelés modernebb formáiban, különlegességi kultúrák, főleg kapásnövények kétszerű termesztésében keresi boldogulását. Jellemző, hogy valamennyi Amerikából átplántált modern kultúrnövény (kukorica, paprika, krumpli, dohány). Itt most természetesen csak a dohány érdekel bennünket.

Szintén Takács Lajos fejtegeti, hogy a dohánytermesztés megváltozott gazdasági és társadalmi körülményeivel a dézsmaszedést már nem lehetett összeegyeztetni. A földesurak tehát vagy bért, vagy bizonyos kialakult mennyiségű dohányt kértek, a termesztést pedig teljesen ráhagyták e szerződéses viszonyban álló zsellérekre. Vizsgáljuk meg most e folyamatot a mi tájunkra vonatkoztatva.

Csongrád megye a hódoltság idején elnéptelenedett. Így Sövényháza népe 1660 táján a sanyargatások elől Szegedre húzódik. A pusztán ezután a mieink, azaz a szegediek legeltettek. A felszabadulás után a szegedi kamarai felügyelettség kezelésébe került. A kincstártól bérelte Szeged városa Sövényháza, Dóc, Sörkéd, Fark pusztákat évi 110 forintért (1727). A birtok később — mint már említettük — az Erdődyké, majd egy genuai bankházá, végül a Pallavicinicsaládé lett (1804). Közben 1766—1775 között Szeged városa a dóci pusztát Erdődy Kristóftól 10 ezer forintért zálogba vette. Ennek a zálogbirtoknak a szegedi, illetőleg környékbeli, majd temesközi dohánykertészet kivirágzásában volt páratlan szerepe. Ezt a jelentőségét akkor is megtartotta, amikor Szeged hiába próbálta a pusztát magának megszerezni, és később a fönt említett birtokosok kezébe került.

„Az uradalomban — írja Reizner János — 1791-ben összesen 254 kertész volt, kik a dohánytermelést a maguk javára üzték. Az uraságnak árendát, nevezetesen az idézett évben is 4622 forint 90 krajcárt fizettek, s fizettek volna, ha szokás szerint hátraléokban nem maradnak. A kertészek jobbára szegediek voltak, dohánytermésüket Szegeden, Deanovics Pál nagykereskedőnél értékesítették. Az uradalom a kertészek árendáját leszállította; ellenben a dohánytermésből nyolcadot vagy kilencedet szedett. Ezúton az uradalomnak 1805-ben 5242 font dohánytermése volt. 1836-ban azonban Szegeden Sinának, Monaszterly Illésnek és Wodianer Sámuelnek már 225,914 font dohányt adott el az uradalom. A termelés később még nagyobb arányokat öltött.” Jegyezzük itt meg, hogy a dohánykertészet a múlt század első felében még Szegeden, főleg Alsóvároson, továbbá a Szegedhez tartozó Tápén, illetőleg Szentmihálytelek, Röske, Székhát kertészségekben is folyt. Ebből a gyakorlatból, földrajzi környezetből nőtt naggyá a század második felében a szegedi paprikakultúra.

Az 1851-ben életbelépett teljes monopólium a Szeged határában és környékén nagyban üzött dohánytermesztésnek véget vetett. A termelési engedélyekért nemigen folyamodtak. A pipás emberek — Reizner János szerint — összetörték vagy eltemették tajtékpipájukat és lemondtak az élvezetről, csakhogy a fináncal ne legyen dolguk. A keserű hangulatot egy Kálmány Lajostól följegyzett apácai nóta goromba őszinteséggel így jellemzi:

Finánc, zsandárt hoztál reánk hája, ja,
 Hogy a magyart ez bosszantsa hája, ja.
 Az adót mög fölemelted
 ... a némöt szentödet! Haja, ja.

Hát annak mög ki az oka hája, ja,
 Hogy a dohány ilyen drága hája, ja.
 Eztet is csak mind të törted,
 ... a némöt szentödet! Haja, ja.

Az anyádnak a ... hája, ja,
 Lögyön a ... trafikja, hája, ja,
 Te mög lögyél benne dohány,
 Száradj mög az akasztófán! Haja, ja.

Kálmány Lajos szintén Apácáról közli a *Nyomorúság az életöm kezdetű nótát*, amely keserű panaszaival szinte a bújdosó kurucok énekeit idézi föl bennünk. Ez a szöveg Kálmány gyűjteményeiben öt változatban jelenik meg előttünk: Apácáról, Pusztaföldvárról, a temesközi Magyarszentmártonból, Szőregről, tehát négy szegedi gyökérzetű faluból, továbbá magáról Szegedről. Úgy véljük, hogy a nóta élményhatterét a dohánykertész szegedi nép tudatában elsősorban az a nagy gazdasági válság adja meg, amely az 1851. évi dohánymonopóliummal, önkényuralmi zaklatásokkal rászakadt. Maga a nóta Dégh Linda kutatásai szerint az egyébként nem jelentős Losonczy Lászlónak, Arany János nagykőrösi tanártársának költeménye, illetőleg ennek folklorizált változata. Péter László kimutatta, hogy Orosházán Táncsics Mihály képviselőválasztása érdekében kortasnótaként dalolták (1869). Elterjedését nyilván a Viharsarok nemsokára jelentkező agrárszocialista mozgalmi is elősegítették. Mindenesetre a közeli Csanádapácán és Pusztaföldváron éppen taborci mondanivalójával gyorsan gyökeret vert, sőt talán az akkor még szorosabban tartott rokonsági kapcsolatok, látogatások révén vándorolt a Temesközbe, sőt haza Szegedre is.

Tömörkény István írja le közvetlen családi visszaemlékezések alapján, hogy a negyvennyolcas törvények a jobbágyságot felszabadítván, földhöz jutatták. A dohánykertészek azonban szerződéses viszonyban lévén az urasággal, a sebtében kidolgozott, uraknak kedvező törvény alapján örökföldre nem számíthattak. A Pallavicini-uradalom – hogy a követelődzésnek mindenképpen elejét vegye – elhatározta dohánykertész faluinak (Sövényháza, Hantháza, Hatrongyos, Kútörés, Pitricsom) felosztását. A joggal felháborodott nép a gőgös Palásti József jószágkormányzót, a terv értelmi szerzőjét megölte. Az eseményről keletkezett népballadát felsőtanyai öregek máig ismerik. Ehhez járultak még a monopóliumra való áttérés zökkenői is, ami a szegedi paprikakultúra villámgyors föllendülését teszi másfelől lehetővé.

A Temesközben is voltak hasonló esetek. Földesúri önkényből szűntek meg a szegediektől benépesített Lőrincfalva (Térján), továbbá Imretelek, Firigyháza gányófaluk.

A dohánynak a szegedi és Szegedről kirajzott dohánykertész nép számos, részben már elfelejtett fajtáját ismeri.

Helyi, táji különlegességnek, finom fajtának számít a *szögedi dohány*, más néven *szögedi rúzsadohány*, röviden *szögedi rúzs*, és ennek fajtaváltozata a *szögedi vastagrúzs*.

Nyilván még a török idöket idézi az ajándékba való finom *basadohány* (1722), továbbá a szintén kiváló *cselebidohány* (1723). Több régi, inkább már csak nevükben élő dohányfajtaról is tudunk. Ilyen a hajdanában Bébán termelt *amerikadohány*. Ma már ismeretlen a *kertidohány*, továbbá a csak emlékezetben élő *muskotálydohány*. Jóságú, sövényháziaktól emlegetett régebbi fajta a *virginiaidohány*. Nyilván politikai divatokból származott a *garibaldidohány* majláthfalvi neve.

Feketébe játszott a régi, kevésbé erős *gubadohány*. Az elnevezés nyilván kubai eredetre utal. A *kapadohány* közismert silányminőségű pipadohány. Szintén pipába való a jázovai *vasdohány*. A bodor levelű, illatos dohányfajta jázovai neve *bodordohány*, másként *szagosdohány*.

Sövényháziak foglalkoznak a *szamosdohány*, *tiszaidohány*, újkigyósiak a *tiszaháti dohány*, újszentivániaiak a *szabócsidohány* termesztésével. E nevek bizonyára ugyanazt a fajtát jelentik.

Dús az Újkigyóson emlegetett *negyvenlevelű dohány* termése. Elterjedt a *penzervári*, más nevein *penszlári*, *penzovári dohány*. Emlegetik Újszentivánon, Újkigyóson, Apácán.

A sövényháziak nyelvén *magyardohány* a szűzdohánynak, *trafikdohány* pedig annak a neve, amelyet az állami dohányjövedék árusít. A gondosan válogatott szép dohánynak *színdohány*, a leghitványának pedig *búrdohány* népiünk ajkán az összefoglaló neve.

A dohánynövény (nicotiana) részei: a *dohánytőke*, másként *dohánytű* 'dohánybokor', a *dohánygyökér*, *dohányszár*, *dohányvirág*, *dohánykacsa*, *dohánylevél*. A dohánylevél alsó, legszebben fejlett levélzetének *anyalevél*, *aljlevél* a neve. A feldolgozásnál majd még egyéb levélnevekkel is találkozunk. A levél főbordája a *dohánycsuma*, Jázován *dohánycsuta*. Ebből ágazik ki a számos ér. A fejlődőben levő dohánynövény kalászának *dohánybúga* a neve. Ebben található a *dohánymag*.

A dohányhoz fűződő szólásokról, hiedelmekről, gazdag mondavilágról majd a dohányzásról szólva emlékezünk meg.

A dohánynövény inkább a népiesen *agyagosföd* néven emlegetett kötött talajt szereti. Érthető tehát, hogy a szegedi gányók éppen a Temesközben, Békésben mutatták meg igazi tudományukat. Nem kíván sok esőt. Elég, ha *két Boldogasszony között* megázik. Féltik a nyári viharoktól. Régi dohánykertészek leginkább Illés próféta segítségében bizakodtak.

A dohányföldet marhatrágyával szántják le, a műtrágyával nehezen bártkoznak meg. Ültetéshez a földet május elején kell fölszántani, illetőleg porhanyítani. Közvetlenül ültetés előtt való elsimítása Jázován a *hanttörő borona* segítségével történik. Ez alacsony, pikirozóra emlékeztető deszkaláda, amelyet földdel raknak tele, lovat fognak eléje, és a megszántott, beültetendő földet simítják el vele. A palántát Szent Antalra (június 13) el kell rakni.

A föld jellemzése után most térjünk át a dohánymagra, palántára. A dohánymag lehet *szaraz* és *csírás*. A csíráztatás már februárban elkezdődik, és mindkettőt ősi hagyomány szerint leginkább hidegágyba vetik Gergely és József napja (március 12–19) között.

A sövénnnyel elkerített *palántás*, *palántáskert* vagy az udvar szomszédságában foglal helyet, vagy ideiglenesen az udvarból rekesztik el. A vetés előtt a dohányágakat kellően meg kell porhanyítani, trágyázni. A magot nem szabad sűrűre vetni, mert nem fejlődik. Ritkára sem, mert akkor *elleveledzik*. A növekvő palántát öntözni, gyomlálni kell. A palánta ellenségei a majláthfalviak megnevezése szerint az *ordas*, *furulyásférög*, *tagadóbogár*, *vörös bogár*, *százlábú bogár*, *olvatagférög*, jázovai összefoglaló néven *dohánykukac*. Közelebbit nem tudunk róluk. A dohánypalántát a deszkiek szerint mindig szidni kell, mert csak így fejlődik kedvezően. Öntözéshez legjobb az *állottvíz*, vagyis ami nem közvetlenül kerül a palántára. Ez természetesen csak langyos időben történhetik. A dohánypalánta olykor *ligetős*, vagyis csak itt-ott kél ki, illetőleg nem fejlődik rendszeresen. Éjszakai fagyok ellen zsuppszalmát, haszurát szoktak ráborítani.

Ültetésre akkor kerül sor, amikor a palántának akkora a szára, mint a cigaretta. Fölszedéskor az alsó levelet letépi, vagyis az újszentivániaiak nyelvén *mögcsupál*ik. A palántát mindig a sűrűjéből szedik. Az ültetés több napig történik.

Kint a földben a *böggő* tréfás néven is emlegetett utaló gereblyével sorokat húznak keresztbe, hosszába. A találkozásnál van a *palántaluk* helye. Van, aki csak hosszában utal, és megfelelő távolságban kapafokkal jelöli meg a lyukat. Most fúróval lefúrnak, a palántát beleteszik, és melléje tömik a földet.

Száraz talajon locsolásra is szükség van. Ez bádoglócsolóval, régebben *locsolótök*, vagy *luklocsoló* néven emlegetett különleges cserépedény segítségével történik. Megjegyezhetjük, hogy az ültetőfúró alakja teljesen egyezik a paprikafúróval.

Az ültetők között van *palántabányó*: rendszerint gyerek vagy idősebb családtag, aki a nála levő palántacsomóból odavet pár szálat az ültetés helyére, hogy a *rakó* munkáját meggyorsítsa.

A *fódozás* az ültetés után 5—6 napra következik: a meg nem fogant, elszáradt, hibás töveket pótolják. Újszentivániaiak szerint erre a célra a *gyuggatott palánta* a legalkalmasabb, vagyis a melegágy ritkításakor a hidegágyba átültetett palánta.

Ültetés után nemsokára következik az első kapálás, amelynek *újjítás* a neve. A dohányt különben a körülmények szerint háromszor meg kell kapálni. A *dohánykapa* alul kissé kihegyesedik. Előfordul a lóval való kapálás is. A dohányültetvények, tőkék közötti köznek, földháttnak *dohányút*, *dohányhártya* az újkígyósi neve.

A dohány virága a *búga*. Ezt kellő időben leszedik. A munka neve *búgázás*, *tetejézés*. A letört és földön hagyott virágból trágya lesz. Vigyázni kell, hogy a szárat, leveleket meg ne sértsék, a virágot ne hullassák a levelekre. Napos időben kell tetejézni, amikor a levelek lankadtak. Van korai és kései tetejézés. A korait akkor végzik, amikor a tő virágozik ugyan, de magot még nem kötött. A késeit meg akkor, amikor már magtokok is vannak. A rendellenesen fejlődött virágra az újszentivániaiak azt mondják, hogy *babosodik*.

A levelek hónaljából kifejlődött hajtásoknak *kaccs* a nevük. Ezeket letörik, vagyis *kaccsaznak*. A munkára többször is sor kerül. Jó földben érdemes belőlük néhányat meghagyni, mert *kaccsdohány*, vagyis hasznos másodrendű termés lehet belőle.

Öreg dóci dohánykertészek szerint a dohány akkor kezd igazán növekedni, amikor az égön már fönn jár a *Fiastyúke*, vagyis júliustól kezdve.

A levelek törésére akkor kerül sor, amikor a dohány már megéri, sárgulni kezd. Ennek *dohányszödés*, *dohánytörés* a neve. Az első szedés az *aljszödés*, mert először az *aljevelek*, majláthfalvi nevükön *anyalevelek*, utóbb a *középsőlevelek*, majd később a *högylevelek* érnek meg. Ez a munka július végétől Szent Mihályig tart.

A földön hátramaradt 1–2 m magas szárnak *dohánykóró*, Újkígyóson, Jázován *dohánykóré* a neve. Vagy kemencét fűtenek vele, vagy kerítést készítenek belőle. Esetleg a földön hagyják trágyának. Kivágása rossz kaszából formált *kóróvágó* segítségével történik. Ilyenkor néha kévébe is kötik. Ismételjük: a kemencét jól lehet vele fűteni. Gyorsan melegít, tisztán süt. *Hofmannsegg* német utazó figyelte meg a XVIII. század legvégén itt Szegeden, hogy a marha télidőben a megszedett dohányföldön a kórót felfalja, mert ez belső részét tisztítja.

A letört dohányleveleket is rakásokba gyűjtik össze, majd kosarakba rakják, esetleg csak a kocsiderékba rakott szalmára, majd a pajtába szállítják.

A *dohányszín*, *dohánypajta* legegyszerűbb formájában faoszlopokon nyugvó szalma-, zsupp- vagy nádtető. Mindenfelől járja a szél. Ennek Apácán *lábaspajta*, Újkígyóson *repülőpajta*, *színpajta* neve is hallható. Tartóoszlopainak *potos*, azoknak a vízszintes rudaknak pedig, amelyekre a *kuka* segítségével a dohányköteleket felakasztják, *szérgyia* a neve. Szegényebb helyeken, szép nap-sütéses ősökön megfelel a *naponszáritó*, vagyis az udvarban felállított több, mintegy 120 cm magas oszlop, amelyre a dohányköteleket kihúzzák.

Száradás közben a dohánynak nem szabad megizzadnia, a leveleket tehát rázogatni kell. Ez a *forgatás*, *dohányforgatás*. A kellőre szikkadt leveleket szín szerint összeválogatják, kisimítják.

Ezután következnek a *fűzés*, *dohányfűzés*, amely a *dohányfűzőtü* segítségével történik. Ez 35–70 cm hosszúságú, egyik végén ékszerűen kialakított vastú. A leveleket lehet *lapjára*, *forgatva* és *ódal*t fűzni. Az elsőnél a levelek lapja egyfelé fekszik, tehát minden levél színe a másiknak fonákjára néz. A forgatva fűzésnél az egyik levél színe a másiknak is színére kerül, a fonákja meg a másik fonákjára. A csanádapácaiak szavával a leveleket *hassal*, illetőleg *girinccel* fordítják össze. Ez a mód a legáltalánosabb. A harmadik esetben a levél szárát oldalról egymás után fűzik föl. Így a legbiztosabb, hogy nem fog elrothadni. A túl sűrűre fűzött dohánylevél könnyen megfeketedhet. Ennek *szívégés* az újszentiváni neve, amely a lapjára fűzésnél következik be. Egyébként azt a levelet szokás így fölfűzni, amelyből majd szivar készül. Mindhárom esetben vigyázni kell azonban, hogy a 2–6 m hosszú dohányszinóron legalább ujnyi távolságban legyenek a levelek egymástól. A zsinórt a pajtában feszítik ki.

A *dohányfűzér* hossza eredetileg és hagyományosan 3 öl, vagyis 507 cm. Pontosan ennyi a paprikafűzéré is. Kenderzsinégének *dohánykötél*, *dohányszinór*, *dohánymadzag* a neve. Készítése valamikor a szegedi kötélverők egyik fő keresete volt. Tudunk Kiss János nyomán arról is, hogy a majláthfalviak *rakásmadzag* néven emlegetett, azaz egy hónalj, *rakás* dohány átkötésére szolgáló madzagát tilószakadékból férfiak szokták eresztetni, esetleg úgy kallantyúzták.

Fűzés után a dohányfűzért minél előbb felkötik a pajtában levő *szérgyia*, *szédria* néven emlegetett vízszintes rúdra. Van, aki mindjárt ráköti. Van olyan is, aki fakukat vagy ha jó vastag drót is van kéznél, akkor vaskukat csinál.

A *dohánykuka* 1-alakú, 40–60 cm hosszú, természetes faágból vágott fagamó, amelynek segítségével a felfűzött dohányt száradás végett a pajtában a szergyiára olyképpen akasztják, hogy a fűzér, vagyis a 3 öl hosszú dohányzsinór végeit két kuka végéhez erősítik. Az újkígyósi dohánykertészek szerint legalkalmasabb a kőrisből vagy szilből vágott kuka, de megfelel akácból is. Valamikor, az első világháború előtt erdélyi románok hozták szekereiken, és 1 krajcárért adták darabját, olykor azonban kettőt is adtak érte.

A kukával való aggatásnál a levelek könnyen összecsiszhatnak. Ezért jobb, ha mindjárt a rúdra kötik. Az aggatás Újszentivánon háromféle. Az egyik a *sűrűaggatás*. Itt a kötelek sűrűn kerülnek egymás mellé, és a szomszédos kötelek leveleit is súrolják a dohánylevelek. Ez a sárgulásukat elősegíti. A másik a *száritóaggatás*. Ennek föltétele az, hogy a levelek már kellően megsárguljanak, megbabosodjanak. Ilyenkor a dohánykötelek távolabb kerülnek egymástól, hogy a levegő jól körüljárhassa őket. A harmadik a *záróaggatás*, amikor a köteleket szorosan egymás mellé kötik.

Bő termés esetén előfordul, hogy Újkígyóson a *verés* alkalmazására is sor kerül. Ez a dohánypajta tetőzetének horogfáira a kuka segítségével odaakasztott és ráfűzött dohánylevelekkel telt kötél.

Szintén Újkígyóson használatos a *csikó*: méternyi hosszúságú bot, amelynek két végére mintegy másfél méteres zsinog, a zsinog közepére pedig a kuka van ráerősítve. Ez természetesen a zsinogot kifeszíti. A bárhova felakasztható csikó a dohányszáritásnál kiegészítő szergyia gyanánt szolgálhat.

Esetleges utószáritásra a köteleket fűzerekbe kötik, és a padlásra akasztják.

A száritás célja, hogy a dohányból a nedvesség elpárologjon és szép színt kapjon. A korai dohány értékesebb.

Ha a kötelek netalán leszakadnak, újra föl kell őket gondosan aggatni, az összecsiszított leveleket szétgyengíteni, a betegeket pedig eltávolítani.

Kellő száritás után következik a *nagyolás*, *benagyolás*, amikor a leveleket *kisímítják*, *lapogatják* és osztályozzák. Ez asztalon történik, amelynek ilyenkor *símítóasztal* az alkalmi neve. Az így kiválogatott, azaz *benagyolt* leveleket a pajtában szalmára vagy gyékényre tett deszkán egymásra rakják, csumájukkal kifelé. A rakásban a levelek egyenletesebb színt kapniak.

Ezután következik főleg szín, továbbá nagyság és épség szerint a *válogatás*, majd pedig a *csomózás*, teljesebb nevén *becsomózás*, *dohánycsomózás*. Ennél a munkánál arra törekszenek, hogy egyforma színű, nagyságú levelek legyenek egy csomóban: símitottnál 25–35, símitatlannál 15–18 levél. Az ilyen csomót száraz kukoricahajjal kötik át. A csomókat azután a pajtában asztagokba rakják. Sövényházán, Jázován is értékük szerinti sorrendben válogatják csomóba a leveleket. Van *nagyelső*, másként *nagyanya*, azután *kiselső*, másként *kisanya*, majd pedig *nagymásodik*, *kismásodik*, *nagyharmadik*, *kisharmadik* elnevezésű minőség. Újkígyóson a szikkadtság foka és a levél mérete szerint van *nagypiros*, *kispiros*, *nagysárga*, *kissárga*, *nagyzöld*, *kiszöld* csomó. Jázován a legnagyobb, törékennyé érett levélnek *nagyrongyos*, a leghítványának *kihányás* a neve. Az újabban előírt 18–20 levélből álló, 1 levéllel átkötött dohánycsomónak újkígyósi neve *dohánybuba*, *dohánybaba*, röviden *buba*, *baba* a neve. A *bubázott dohány*, *babázott dohány* egyforma leveleket foglal magában.

Fontos Kálmány Lajos nyomán megemlíteni, hogy „Temesközön kivált a múltban, mikor még sokan ültettek dohányt, dohánycsomózáskor nagyon kapós

volt a jó mesemondó. Keresve keresték, mert a dolgozó, de a mesére is hallgató közönséget mulattatta." Öreges visszaemlékezése szerint Tamásfalván a mesemondás mellett a Szentírás felolvasása is járta.

Kálmány Lajostól tudjuk, hogy Szőregen valamikor nem volt szabad Luca estéjén csomózni, nehogy bekössék a tyúkok fenékét és így majd ne tojjanak.

A becsomózott levelek a pajtában száraz szalmával letakart helyre kerülnek, a *dohányasztag*, Apácán *bánya* néven emlegetett 60–80 cm magas rakásokba. A bemelegedést átrázással akadályozzák meg.

A *bálozás*, *bebálozás* munkájára beváltás előtt kerül sor. A dohányt újra felválogatják, majd négy *bálfa*, a majlártfalviak szerint *bálozókaloda* között összerakják. A bálfákat alul-fölül szalmával, gyékénnyel, haszurával, zsákkal takarják le. Ha a dohány már bálokban áll, akkor *gúzs* összefoglaló néven emlegetett zsinórral, dróttal óvatosan átkötik. Egy bál dohánynak jázovai neve *batu*. A *dilekció*, *delekció* néven emlegetett beváltó hivatalba való szállítás kocsin, vonaton nagy gonddal az állami előírások szerint történik.

A törmelékdohánynak *dohánycsörmő*, *csörmődohány*, röviden *csörmő* a neve. A gányók gondosan összegyűjtik, és ezt is elviszik a beváltóba. Helyette értékes dohányleveleket tartanak vissza maguknak, csempészet céljából.

A csörmődohányt olykor hiványobb dohánylevéllbe is bele szokták göngyölgetni. Ezt az újkigyósiak *dohánytukarcs*, *tukarcs*, a jázovaiak pedig *dohányszárma* néven emlegetik.

A dohány élvezetétől népünk kezdetben idegenkedett. Eleinte nyilván a *törökösség* hírébe keveredett, aki rágyújtott. Akik először rászoktak, azok tehát a közösségi hagyománnyal szembekerültek. A gyakori tűzveszélyek miatt a hatóságok is lehetőség szerint tilalmazták, korlátozni iparkodtak a dohányzást. Egy 1720-ból való tanácsi rendelet megparancsolja: *mivel pediglen a pipások nád között és falak alatt mintegy gondatlanul dohányoznak és az illetően rossz szokásokból tűzbéli veszedelem és városunknak elfelejtethetlen kára féltő hogy következhethetné: azért mindenek, valakik piacon, utcákon, úgy falak mindannyiszor, valamennyiszer dohányozni láttatnak és tapasztaltatnak, hat forintra büntettetnek.*

A dohányhoz fűződő gazdag szegedi mondavilágban valami végtelenség tükröződik. Egyrészt bűnös teteménynek, lázadásnak vallja a dohányzást, másfelől azonban fölismeri a gazdasági hasznosságát is, amikor azzal nyugtatja meg magát, hogy Isten ajándékozta az embereknek.

A majdáni dohánykertész hagyomány szerint az ördög találta ki a pipát, kártyát, puskát meg a kocsrát. A pipát úgy eszelte ki, hogy dohányt ültetett. Azután ráült a dohánybálra, csinált pipát is, és úgy várta az embereket. Aki arra ment, megkínálta dohánnyal.

Verbicai monda szerint az első gyilkosság kocsmában történt. Az ördög ellopta az embernek a pipáját. Akinek a pipája elveszett, agyonütötte az embertársát, mert arra gyanakodott. Pedig az ördög rejtette el a pipát.

Alsóvárosi, szőregi, jázovai hagyomány szerint amíg az emberek nem pipáltak, addig bugyborékolnak, vagyis magukkal hordott vizet bögréből nádszállal a szájukban kifűjtak, bugyborékolat eresztettek. Ez a vízözönt, majd pedig a szivárványt jelképezi a monda szerint. A pipa viszont azt jelenti, hogy a világ ezután majd tűz által pusztul el, hiszen az emberek szájukban tüzet hordanak. Ettől fog majd a világ elpusztulni. Bővebb verbicai hagyomány szerint: amikor

az emberek már nem tudnak szégyent, a gyermekek apjuknak, anyjuknak nem engedelmeskednek, hiába mondják nekik, hogy ne pipáljanak, amikor mindenki pipál, akkor pusztul el a világ. Már majd ott vagyunk, mert a gyerekek is pipálnak már. Az újszentivániak is úgy tudják, hogy az ördög szórta szét a dohány magját. Valamikor víz által vészelt el a világ, meg az ember. Az ördög most azt akarja, hogy tűz által pusztuljon el.

Kálmány Lajos szerint a pipa nyilván Noé áldozatát, füsteresztését is jelképezheti népünk hagyományörző tudatában. Utal a füstáldozat, tömjénezés világára, így az indiánok békepipájára is. Jellemzőnek érzett hagyományként idézi a híres temesközi dohánytermelő falu, Szaján legényeinek szokásait: összejövetelük alkalmával már messziről felszólították egymást a pipa és dohányzacskó vetésére. Ilyenkor egyik a másikhoz dobja a sajátját. Nem volt baj, ha a cserével rosszul is jártak, mert a következő alkalommal túladtak rajta. Kálmány Lajos szerint ez a barátság kifejezése volt.

Nyilván ezzel a szokással függ össze valamiképpen a parasztbravúroskodásnak *pipautés* néven emlegetett régi tanyai szokása: poharazás közben makkjánál fogva összekocintani a pipát, hogy amelyik rosszabb anyagból van, az eltörjön.

Egy lőrincfalvi monda szerint Szent Péter egy gaznak elvesztését, megsemmisítését kérte az Uristentől, mert vándorlás közben befogta, azaz beszennyezte a ruháját. Az Uristen azt mondta Péternek: ne bántsuk, mert drága fű ez. Ebből él majd a világ nagy része. Így maradt azután meg a dohány.

A dohányzás legrégebb eszköze a *pipa*, öregek ajkán olykor *pípa*. A belevaló *pipadohány* akkor ízlett igazán, ha nem *trafikdohány*, azaz állami készítmény volt, hanem *szűzdohány*, már említett sövényházi néven *magyardohány*. Ehhez természetesen csak nagy viszontagságok után csempéssel lehetett hozzájutni. A *dohánykufa*, *dohánykupec*, *dérgovác*, tréfás újkígyósi néven *batyus*, *napnyugati bölcs* (miután leginkább éjszaka jár) hallatlan furfanggal, olykor vakmerőséggel gondoskodott akárhányszor a hivatalviselő nagyurak dohányáról is.

Nagyhírű dohánycsempész volt a múlt század utolsó évtizedeiben itt a Városban *Netu Márton*. A szegedi tájszólásban *netu* nemtudomkát jelent. Márton igazi nevét nem ismerjük. Viselt dolgait Tömörkény István örökítette meg. „A házat, amelyben Alsóvároson lakott, vigyázták állandóan, hogy rajtaüthessenek. Föl is dúrtak ott kamrát, pincét, padlást, de sehol a dohánynak nem tudták nyomát találni. Az rejtély maradt, hogy Márton útközben hova és hogyan dugdosta el a kincseket.

Netu herével megrakott kocssal jött át a hídon, fekete pápaszem az orrán, a szűr kifordítva. Ki gondolta volna, hogy a here alatt dohány van. Kukoricaszár között is behozta, pedig Arad megyétől idáig sok falun, városon keresztül kellett haladnia. Hajtott Netu néhány hátvány bürgét is mint juhász, és a számárháton, a számárnyeregben, amint zsákban a juhász szokta az élelmét vinni, volt a dohány. Az sem volt utolsó, hogy az üres kocsinak az aljára volt kötve a vásári etetőponyva: abban jött be a kincs. Sötét éjszakákon segítettek a vízjáró ladikos emberek is, s a ladikok csendesén faroltak oda a vízimalmok oldala mellé. Ki gondolt volna arra, hogy a csöndes vízimalmok búzaőrlés helyett dohánnyal foglalkoznak? Ki gondolt volna arra, hogy a hídon átjáró menyecskék miért olyan kövérek, talán húsz szoknya van rajtuk tápai szokás szerint? S ki gondolta volna, hogy aratás után az ide-oda húzgált cséplőgépben dohány

van? Jó, hogy repülőgépek nem voltak még abban az időben, mert Netu alighanem még a levegőn át is vitte volna a dohányt, hogy a tekintetős urak éhön ne maradjanak valahogy.” Máskor hazatérő radnai búcsúsnak álcázza magát, aki ekhós kocsiját virággal, szentképpel, templomi zászlóval ékesíti föl, felesége pedig jámbor énekeket énekel.

A *pipaszár* célszerű szegényembernek nem került pénzébe. A *meggyfaszár* alkalmas meggyfaágból, a *gyűrűceszár* pedig gyűrűcéből, gyűrűcebokor (solidago) ágából készült. A bojtár „gyűrűceszárból füstöl: maga vágván — írja Tömörkény István — a bokorról, maga sütvén ki a belét dróttal, és maga faragja meg alkalmazatosra.” A *pipaszársütővas* tüzesített egyenes drót volt.

„A pipákban — fejtegeti Tömörkény István — különféle szárak vannak, s a szárak a fogak között ismét különféleképpen állanak. A dacos ember foga között a kurtaszár magasra ágaskodik, a makrapipa kupakja majd kiveri a szemét, de neki így van ez jól. Hosszabb gyűrűceszár egyenesen állván a fogak között, gondolkodó elmére mutat. A meggyfaszár, amelybe nagyobb pipa is dukál, s ennél fogva lóg a fogakból lefelé a készség: képviselője a csendes gondolkodásnak és lassú munkának, mivelhogy nyilvánvaló, hosszúszerű pipa mellett nem lehet valami gyorsan dolgozni. Ellenben, a közönséges meggyfaszártól elüt a hajlott meggyfaszár, amelynek tulajdonosa az újabb dolgokkal nem törődő, s a régi világhoz szító emberek közé tartozik. Hogy a meggyfaszár szépen meggömbüljön és egyúttal hajlós is legyen, öt-hat esztendőn át való szívása kívántatik. Ugyanazon szárnak öt éven át való megőrzése és birtokban tartása. Ha a pipa letörik róla, hát letört: új pipa kerül rá. Ha a csontcsutorát elrágta a gazda (az ember csontja maradandóbb mint az állaté), újat vásárol, de a szár megmarad. Nemcsak a pipát, hanem a szárat is ki lehet szívni. E szorgos munkában évek múltán a szár meghajlik és illatos lesz.

— Szagolja kend, sógor.

A sógor az orrával végigmegy a száron, és az illatát magába szívja:

— Akárcsak mikor a szentösi meggy virágozik . . .”

A pipaszár csontszopókájának *csutora*, *pipacsutora* a neve. Az otthon készített szár végéről egyszerűen csak lehúzzák a kerget, édességét elsímítják és már jónak is találják.

A pipa megtömése, eligazítása ujjal történik. Szükség szerint való fellazítására a pipaszurkáló szolgál: fogóval ellátott, erős rézdrót. Régebben képesek készítették. A régi *puskások*, *pákászok* pipaszurkáláshoz valamikor gém- és gólyaorrokot is árultak a piacon.

A rágyújtás valamikor a *késség* segítségével történt. Erről az első világháború idején, amikor sok kihaltak hitt hagyomány újjászületett, Tömörkény István ezeket írta: „Mert hiába beszéli az újság, hogy nem lesz drágább a masina. Rossz a feje, ha meg a feje nem rossz, akkor rossz a skatulya oldala, amin húzgálni kell.

Alighanem visszatér hát régi jogaiba, legalább odakint az acél, a kova, meg a tapló. Ugyan egészen sohasem esett ki az egykori jussából. A pásztorélet konzervatív természetű, s benne a régi dolgokhoz leginkább ragaszkodó a gulyás. A régi csiholó acélnak az ősi formája, amibe az ujjakat bele lehetett illeszteni, hogy majdnem olyan forma volt, mint valami boxer, az ugyan már nincsen sehol. Elhagyott puszták sírmezőin lehet csak néha lovukkal, fegyverükkel eltemetett ősmagyarok sírjában találni. Fölváltotta a kácsaorrú acél, azután a

mágnespátkóacél, végül pedig ügyes késes emberek a zsebben bicskára alkalmazták.

S a hozzá való kova? Valamikor árulták a boltokban, de ez már régen volt. Mily szerencse, hogy ősök vannak eltemetve a dombok alatt, kint a pusztaságokon, amelyek valaha lakott helyek voltak, akkor, amikor a mostani lakott helyek mocsaraiban a hód tanyázott. Ott csak meg kell nyomni egy kicsit, akár a juhászbottal is a homokot, s a régi kovák egykori emberek hagyatékából átmennek a mostani emberek használatába: no kései utódok, csináljatok vele tüzet.

Ami pedig a taplót illeti, azt sem hordozzák már a tótok, s a kereskedések sem árulják. No nem baj. A kereskedések úgysem árultak mindig valami jó taplót. Nálunk öregek között, még mindig szóbeszéd tárgya a Manódlí görög esete, akinek a boltja fölött leégett a padlás. Elégett benne minden, csak éppen a néhány zsák tapló nem fogott tüzet.

Terem azonban ürömfű a mezőkön. Másfelé abszintot főznek belőle, s meg is bolondulnak tőle. Nálunk a pástorember megszedi a virágját, s abból készít tűzcsináló eszközt. Ennek a neve az ürömtapló. Zacszkóban tartják száraz helyen, s jól megbecsülik.

Ez azonban már szintén csak a régi dolgokhoz tartozik. Csiholás... Lassú dolog az a csiholás, azután a szükség mindenfelére megtaníja az embert. A külső ember meglátta a gyereknél, hogy miként mulatozik játékból a cérnára fűzött gombbal. A cérnát húzgálja ki-be, mint a borbély a harmonikát, s forog a cérnán a gomb esze nélkül, mint a bolond.

Hát ide a csontgomb helyett csak acélkarikát kellett tenni madzagra. Azután mikor forog, akkor hozzáértetik (a kovát méltóztatik gondolni, azonban nem, hanem csak) a smirglipapirost — attól gyullad meg az ürömtapló.

Azt mondja Lapátos Ferenc:

— Háború van, ésszel köll élni. A mi eszünkön járjon túl a gyufamasinás gyár?

Nem. Ezt nem lehet kívánni. De azért mégis furcsa, mikor a búsuló juhász harmonikázik a cérnás gombbal, a másik búsuló célszerű pástori meg tartja a forgómasina alá a smirglipapirost."

Jegyezzük meg még, hogy ismeretes volt a *páklyatapló*, vagyis a gyékény virágából készített tapló is. Ezt úgy készítették, hogy a kukoricacsutka hamuját leforrázták. Ennek a levében főzték ki az apróra tépett páklyát, utána pedig kiszáritották. Így vattaszerű anyaghoz, a páklyataplóhoz jutottak, amely csiholásra kitűnően alkalmas volt. Hajdanában a pákászok, majd pedig a tápaiak árulták a piacon. Kovács János szerint az *aranygyopár* (*Gnaphalium arenarium*) levelét tapló gyanánt használta a tanyai nép. Ez volt a *gyopártapló*, amely Dugonics Andrásnál is előfordul. *Jó ám mind acélod, mind kovád. Nem csoda, hogy a taplóba hamar ütöttél. Jól meg-üszögöléd gyopárod.* Máshol: *Elő-vötte a Fő-pap Üres ugyan, de csonkacsúcsra vágott öblös tükörét, melynek soron levő tűzellőire Gyopar-taplóját egyengetvén, hamar föl-gyújtotta azokat a száraz vesszőket. A bükkfatapló emlékezetét Tömörkény István őrizte meg: felvidéki tótok árulták.*

Kérges tenyerű öregek olykor ujjukkal vettek ki kisebb parazsat a tűzből és ezt helyezték megfömmött pipájuk tetejére. Polgárok ismerték a fidibuszt is.

A gyufa, öreges nevén *masina*, kezdetben kénes volt. Innen a *kényösmasina* név. Lassan kapott lángra. Sokszor a feszes nadrágszáron végighúzva is meg-

gyulladt. Pénzt kellett érte adni, tehát férfinépünk nagyon takarékosan bánt vele. Szél ellenében is rá lehetett gyújtani, csak érteni kellett a módját.

„A mi öreg Pálffy polgármesterünk — meséli Tömörkény István — halad egykor kifelé a pusztákba a Város mezején legelő gulyákat vizitálni. A kocsin megtömi a pipát. Kotorász gyufa után, de nincsen, elhagyta valahol. Odainti hát a kocsi mellé a surbankó gulyásbojtárt:

— No, öcsém adj egy szál gyufát ebbe a pipába.

— Jószívvel — mondja a kurta bocskoros legény, s előhalássza a tarisznából a féltett kincset, a kupakra járó rézmasinatartót. Fölpattantja körömvéggel a tetejét, azután belenéz, hogy melyiket vegye ki a masinák közül. Kincs volt a masina akkor, újdivatú, új jószág. A felsőrészi tótok, akik kétkerekű taligán ketten tolták le a disznókupeceknek, s egyéb vásári járókelőknek való, karra akasztható kampós botokat, amiknek darabját 4 krajcárért mérték, négy-öt szál gyufamasinájukat gyalcsba takarva őrizték. Ha estig tolták a kunlászlószeke-rét, akkor pihenőkor mertek csak kitakargatni a gyalcsból egy szál masinát, hogy majd a kettőjük részére szolgáló pipába betűzelnék vele. Egyszerűbb életek voltak és kincs volt a masina.

A bojtár is hát lassan szemelgeti a tokban a masinát, hogy melyiket vegye ki. Mert volt abban is olyan vékonyabb, gyöngefejú, hogy kettő tellett belőle egynek, meg azután voltak alkalmasabb kövérek is. A városi úr használatára ilyen vastagabb koponyájú masinát szemelt ki, s gonddal előhúzván, becukta a masinatartó tetejét, és alját fordította fölfelé. Mert ezen kell végighúzni a masinát, hogy lángra kapjon.

A bojtár a masinát és a masinatartót tisztelettel közelíti a kocsi-ban ülő városi pipájához, és összeméri szél lévén a köztük való távolságokat. Azután azt mondja:

— Hát én ebbe a pipába nem adok masinát.

— Már miért fiam? — kérdezi a városi úr.

Azt mondja a gyerek megbotránkozva:

— Hát hogy lehet úgy mögtömni szél idején a pipát, hogy még csak fészket se csinál benne?

Mert az úgy van külső észjárás szerint, szél idején, hogyha nincsen a dohányba fészek csinálva, akkor értelme sincsen az egésznek.”

A pipához néhány szólás is kapcsolódik. Ami nagyon keveset ér, az *nem ér egy pipa dohányt*. Akinek jól van a sora, *könnyen pipál*. A haszontalan fickó, jómadár más neve: *jó pipa*. Ami nem igaz: *mesebeszéd, pipafüst*. Találós kérdés: *télön, nyáron fűlik, mégse melegszünk mellette*. Játékos szóhabarlat, amelybe beletörik az ember nyelve: *pipakupak, papkalap*.

A pipálás mellett való beszélgetésnek *pipaszó*, a kubikosok, aratók munka közben való rövid pihenőjének *pipahuja* a neve. Ez addig tart, amíg egy pipa dohányt el nem szívnak.

A pipa olykor az egészséget is szolgálta. Égő pipára beléndekmagot raktak, hogy belelegzett füstje szüntesse meg a fogfájást. Csak ilyenkor került rendes fehérnép szájába a pipa. Tömörkény István említi, hogy pap nélküli tanyai temetésen valamikor egy idősebb férfirokon égő pipájára szentelt tömjént helyezett, és a füstjét rápipálta a koporsóra.

Szóljunk arról is, hogy inségben, háborús időkben dohány helyett az embernép krumplibokor szárított és összetört levelét, szárított konkolyt szokott pipálni.

Most pedig nézzük magát a pipálást. A beleváló szüzdohány rendszeren levelesdohány volt, amelynek titokban végzett vágása a pipás embernek különös örömet, ünnepi passziót jelentett. Csaplár Benedek az egyszerű fölívására összegyűrt dohánylevélnek *tűret* nevét is hallotta. A dohányvágás szertartása zárt ajtók mögött ment végbe. A *dohányvágó* keményfadeszkából készített, gillotinszerű vágószerszeggel ellátott lap volt. Tömörkény István tanyai *késfa* nevét is hallotta. Egyszerű fajtája a *dohányvágókés* néven emlegetett, nyélbe erősített elhasznált kaszavas.

Módosabb házaknál volt *dohányszita* is. Ez egymásra illeszthető kettős szita, amelynek felső, sodronyszövetű részében tartották a dohányt. Ennek pora, a tubák az alsó, hólyaggal ellátott részbe hullott alá. Az oldalát sokszor színezték és rézfejú szöggel is kiverték.

A dohánytartó faedénynek temesközi neve *kuti*, *dohányoskuti*. Ismeretes, hogy a *kuti* török jövevényszó a szegedi népnyelvben. Egyébként födeles cserépedényt is használtak erre a célra. Ezekből került azután napi fogyasztásra a zsebben hordott zacskóba.

A *dohányzacskó* harisnyaszárból, disznóhólyagból, ürgebőrből, kostökből készült. Abból, ami éppen elérhető. A kostöket a szücs valamikor szépen ki is sallangozta, hímezte. Ez már egyébként régen elmúlt.

Maga a pipa is már inkább a múlté. Siető korunkban egyszerű emberek sem érnek rá nyugodtan, mintegy szemlélődve pipálni.

Anyaga szerint van *cseréppipa* és *tajtékpipa*. Az agyagból égetett cseréppipának volt *selmeci* és *debreceni* fajtája. A régi szegedi példabeszéd szerint *Döbröcönbe pipáért, Szögédébe dohányért*. Akadt azonban számos, *pipás* néven is emlegetett szegedi fazekas, aki kitűnő cseréppipát készített. A megfelelő agyagnak *pipaagyag* volt a szakmai neve. Erről már közelebbit nem sikerült megtudnunk.

Tajtékköből készült az ünneplő, polgáros, jógazdás *tajtékpipa*, amelyet annál értékesebbnek tartottak, minél barnábbra érett. Ez rendszeres hosszú, türelmes szívással következett be. A kő egyik fajtájának *tűkörtajték* volt a neve. Olcsó tajtékszerű anyagból készült régebben a *paszúrpipa*. Ha a tajtékpipa megrepedt, kettétört, akkor a *pipacínöző* hozta rendbe. „Makkban kettészakadt tajtékpipának — írja a szemtanú Tömörkény István — a reparáló orvosa volt a pipacínöző. Mestersége tudománnyal járt, mert a kettészakadt alkalmas pipákat egyberagasztani tetszetősen kellett. — El lehet mondani, hogy az olvasztott cín szép tulipánformákban, meg eperfalevél alakjában futott szét a tajték faragott oldalain. A cínzés ilyképp némely hozzáértők kezében oda-fajult, hogy érdemes volt előbb makkban kettétörni az új pipát, csakhogy azután a kezük nyoma rajtuk lehessen és a cínbe öntések oly szép, szironyosra cifrázott ágban kanyarodjanak a pipa körül, mint amilyen szép csókalábakat és egyéb virágokat tud vetni a rendben leterített karikásosstor. Azonban Kotohány György óta nem érti ezt sem senki.” A pipacínzés nyilván a hajdan virágzó *önöző* mesterségnek volt egyik ága.

Idegen eredetű a *csibuk*, másként *csibak*, tanyai néven *csibakpipa*. Itt is volt *cserépcsbuk*, *tajtékcsbuk*. Csibukolni azonban inkább polgáremberek szoktak.

A pipának számos megnevezett része van. Annak a résznek, alsó görbületnek, amelybe a szárat beledugják, *pipanyak*, fölálló részének *pipamaké*, fémből készült födelének *pipakupak*, röviden *kupak* a neve. Tömörkény írja,

hogy „tévedés volna azt hinni, hogy minden pipára tettek kupakot. Jaj, jaj, dehogy. Ilyent valahogy el ne képzeljünk kedveseim, mert kinevet bennünket ez az egy-két még itthon maradt öreg. Nem, nem bizony. Legényféle nép maradhatott bizvást kupakatlan pipával is. A kupak az embernek jár, s amikor a legény házasulóban volt, akkor vitték a pipáját a tiszteletreméltó Kotogány Györgyhoz, hogy véssen rá kupakot, egyenesszárú, kemény magyarosállású ezüstsből, mert a hajlított-puha meggyfaszárát abban az időben leginkább a juhászok szerették csak — mivel hogy az áporodott juhtúró ellenében rájuk is fért némi illatosítás — de a hajlított szárhoz nem viseltek magyaros kalpagkupakot, mert ez nem illett volna, és a tisztességet bizonyos dolgokban be kell tartani. Nem is teheték ennél fogva, hogy hajlított szárhoz magyar kupakot viseljenek, mert a törvény törvény.”

A hagyományosnak számító, de múltban levő pipálás mellett a szivarozás csak az utolsó jó száz év alatt, a cigarettázás pedig szinte napjainkban jutott el férfinépünkhöz, hogy a pipát szinte teljesen kiszorítsa.

A *szivar* még a századfordulón is a mód jele volt, amelyet a parasztvilágban csak legények, katonák engedtek meg maguknak. Meglett emberek csak ünnepen gyújtottak rá. Öregek emlékeznek a *gubaszivar* (cuba), más, Tömörkény Istvántól följegyzett nevével *vekölleszivar* (Wekerle Sándor politikus után), az olcsó *rövidszivar*, a silány *finánclábszár*, félnépi nevével *suszterhavanna*, az erős *verzéna* (virginia), továbbá a *portarigó* (portorico) elnevezésekre. A szivarozás is már majdnem a múlté.

A szivar elszívott vége volt a *szivarcsutka*, amelyet takarékos emberek hétköznap szétbontottak és elpipáltak. A szivarvég olykor fájós fogra került. A *szivarhamu* fogtisztításra szolgált, de Tömörkény István szerint friss sebre is rádörzsölték.

A *cigaretta*, *cigërëta*, *cigeretli* néven emlegetett cigaretta férfinépünk körében egyetemesnek mondható. A pipa és szivar csak idösek szájában látható. A cigaretta a századforduló óta terjedt el, leginkább a katonáskodás révén.

Említsük még, hogy az összefoglaló *dohányzás* szó népünk ajkán egészen friss jövevény. Öregek *pipálnak*, *szivaroznak*, *cigarettáznak*, legföljebb *füstölnek*.

A *tubák* élvezete nem jutott el népünkhöz, de a *dohánypor* moly ellen használatos: a téli ruhát szórják be vele. A tubákoló német polgárnak *biüdös-banka* volt Lakatos Károly följegyzése szerint a neve.

A *bagó*, vagyis az elszívott pipadohánynak, *pipaszutyak*, *pipamocskok* néven is emlegetett nedves maradéka a pipa alján, továbbá az elhajított szivar-és cigarettavég csavargók, szegényemberek élvezeti szere: utcán gondosan összedik és nyomban a szájukba teszik. Olykor cigarettát is csavarnak belőle.

A pipamocskot sömörre is kenik, hogy elmúlják.

Népünk idősebbjei a nők dohányzását illetlen dolognak tartják.

FÖBB IRODALOM

BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár. I—II. Budapest 1957.

BÁLINT SÁNDOR: A szegedi paprika. Budapest 1962.

BÁLINT SÁNDOR: A békési magyarság szegedi csoportjai. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—1962. Orosháza 1963.

KÁLMÁNY LAJOS: Koszorúk az Alföld vadvirágajából. II. Arad 1878.

KISS JÁNOS: A dohánykertészeti műszavai (Majláthfalva). Magyar Nyelvőr 1879.

- PÉTER LÁSZLÓ: A kiegyezés korabeli parasztsors tükröződése egy új típusú népballadában. Irodalomtörténet 1950.
- REIZNER JÁNOS: Szeged és Délmagyarország. Szeged 1894.
- REIZNER JÁNOS: A Mindszent—algói uradalom történetéből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1895.
- TAKÁCS LAJOS: A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykor végén a nyomásos gazdálkodású területeken. Ethnographia 1959.
- TAKÁTS SÁNDOR: A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium hazánkban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898.
- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Munkák és napok a Tisza partján. Budapest 1963.
- VECSERNYÉS JÁNOS: Az újszentiváni dohánytermesztés. Kéziratos szakdolgozat 1953.
- A Dugonics András és Tömörkény István műveiből vett idézetek pontos lelőhelyéről a Szegedi Szótár megfelelő címszavai igazítanak el.

DER TABAKBAU DER GEGEND VON SZEGED

von

S. BÁLINT

Der Artikel behandelt die Vergangenheit, die Arbeitstechnik und die folkloristischen Eigentümlichkeiten des Tabakbaus der Gegend von Szeged sowie die Glaubenswelt des Rauchens.

A PALATO-VELÁRIS MÁSSALHANGZÓK VELARIZÁLÓ HATÁSA AZ ŐSMAGYARBAN

MIKOLA TIBOR

A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása eddig sem volt ismeretlen a magyarban. *Fogoly* (~ finn *pyy*), *fog* (~ finn *pii*) és *fok* [~ osztj. V-Vj. *pöy* 'stumpfer Pfeil (mit dicker hölzerner Spitze)'] szavunkban STEINITZ a *p* és az *η* együttes hatásának tulajdonítja az eredeti palatális magánhangzó velarizálódását. Lehetséges azonban, hogy a palato-velárisok a szókezdő *p* nélkül is képesek velarizálásra. Ezt a megállapítást arra alapozom, hogy az osztjákban a szóban forgó mássalhangzók a *p*-nélkül is hatnak a megelőző magánhangzóra. A nyugati osztják nyelvjárásokban az **ö*, **ö* és **ö* a *k* és *η* mellett velárisává vált (STEINITZ OVok. 112), **jöη* > O. *jōη* 'tíz', **jōηk* > O. *jōηk* 'jég', **kör* > O. *kur* 'láb'. Egyébként a fejlődés menete őszotják **ö*, **ö*, **ö* > O. *a*, *e*, *ϑ* pl. **nōyər* 'hab' > O. *nāwər*, **öyi* 'lány' > O. *ewi*, **öl* 'fűt' > O. *ϑl*.

Az osztjákban a *γ* mélyítő hatása is megfigyelhető: Jug. *wōw* 'erő' < **wōγ*, V-Vj. *mōγ*- 'szunnyad' < **mōγ* (i. h. 114), de jóval ritkábban.

A mordvin is hasonló jelenségeket mutat (FgrVok. 25–26):

osztj. V.	töηk 'Erdhügelchen'	~ md. M. <i>čongä</i>
	söyäs 'Herbst'	~ md. M. <i>šoks</i>
	*pökəη 'Nabel'	~ md. M. <i>pokēñ</i>
finn	pyy 'Rebhuhn'	~ md. E. <i>pov</i>
de osztj. V.	löl 'Klafter'	~ md. E. <i>sel</i>
	köntš 'Kralle'	~ md. E. <i>kendže</i> stb.

A magyarból, osztjából és mordvinból említett példákban közös vonás, hogy a velarizációt **k* (> *γ*) és **η* váltja ki, és hogy a velarizálódott magánhangzó mindig labiális (*ö*, *ö*, *ö*). Véleményem szerint a magyarban nemcsak a STEINITZ említette *fog*, *fogoly* és *fok* szó mutatja a palato-velárisok mélyítő hatását, hanem több más szó is.

Azt hiszem, [**e*] > **ö* > **o* > *a* fejlődési folyamattal számolhatunk a következő magyar szavakban.

Ragad ~ osztj. (KARJ.-TOIV. 803) Vj. *rōηkintä* 'sich anpacken, hängenbleiben (Schnee an den Schneeschuhen, unter dem Fuss)', *rōηki* 'gut klebend (Leim)'.
Dagad ~ osztj. (KARJ.-TOIV. 993) V-Vj. *tōηətä* 'sich füllen; satt werden, tōηətəm 'kylläinen, сытый', V. *tōηətəwtätä*, Vj. *tōηətəwtä* 'füllen, voll machen', V. *təηətəwti* 'imperat.', Surg. *tōηətəm* 'voll, angefüllt', Trj. *täγəmtəwtəγə* 'voll machen (ein nicht ganz volles Gefäss ua.)'.

Bizonyára ide tartoznak a következő szavak is: (KARJ.—TOIV. 978) V—Vj. *tökantä* 'sich füllen (die Stube); eng werden', *töynam* 'eng (z. B. Stiefel)', Surg. *täyηam* 'eng', Trj. *täknam* 'voll; eng', Irt. *teknam* 'vollgestopft', Ni. *tekanä* 'sich füllen, voll werden', Kaz. *tegänti* ua., O. *tgöndä* ua.

Az adatok ösosztlják *ö-re mutatnak, a V—Vj.-ban jelentkező *ə az *ö-nek számtalan példában megfigyelhető párja. A szóbelseji η, γ, γ_o, G, g, k csak -*η-folyratása lehet. A k megfelelésre nézve vö. STEINITZ UA Jb. XXVIII, 233.

A magyar szóbelseji *η > g fejlődés szabályos, a szókezdő t- > d- zöngésülés is olyan szavakban szokott jelentkezni, amelyekben szóbelseji zöngés zárhang áll, vö. *dug* ~ finn *tunke-*.

Fölmerül a kérdés, nincs-e összefüggés a fölsorolt osztlják és magyar szavak, valamint a finn *täysi*, magyar *tele*, *te*l családja között. Az első pillantásra ez elképzelhetetlennek látszik, de alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy mégis elképzelhető, sőt valószínű.

A finn *täysi*-t COLLINDER **täwde* alakban rekonstruálja (CompGr.), de rekonstrukciója kétségkívül helytelen. A -w-ből nem lehet megmagyarázni a vogul -γ-t, hanem éppen fordítva, a -w- ered az -γ-ből. Szerintem az osztlják alapján -*η-ből kell kiindulni. Az első szótag magánhangzója viszont *ä lehetett. Végeredményben egy **täη-* alak föltevése látszik leggyümölcsözőbbnek: ebből minden egybetartozó szót kielégítően meg tudunk magyarázni. A következő szavak kapcsolandók egybe: finn *täysi*, lapp K. *diw'd*, cser. *tić*, *cic*, vog. T. *tewl*, K. *täylä*, P. *taylä*, Vag. *täwlä*, AL. *tayl*, FL., Szo. *täyl*, osztlj. (KARJ.—TOIV. 1033—34) Vj. *tel* 'voll', Trj. *täläη*, Irt. *tet*, Ni. *te*t, Kaz. *te*Δ, O. *te*l ua., Vj. *telij* 'viel fassend (Gefäss)', Trj. *täläη* ua., Irt. *tetäη* 'voll', Ni. *te*Δη, O. *te*lη ua., V. *telyäl* 'voll', Vj. *telkäl*, Trj. *tälGäη* ua., valamint a föntebbi szavak, magyar *dagad*, *te*l*i*, *te*l*e*, *te*l*je*s.*

A szó képzőelem nélkül csak az osztljában van meg: V. (i. h.) *köyäl töηawäl* 'a tál megtelik', (a *wäl* sg. 3. személyrag, vö. TERJOŠKIN очерки диалектов хантыйского языка 80, 84). Egyébként minden nyelvben megtaláljuk egy -*δə (vö. finn -*si* ~ lapp -*d* ~ ugor -*ll*!) képzőelem nyomát. Az osztljában a képző nélküli és az l (< *δə) képzős alakokon kívül más képzőkkel (-*n*, -*t*, -*mt* stb.) ellátott szavak is vannak.

A finn *täysi* a fentiek szerint egy **täηde* hangalakú szóból származik. A második, nyílt szótag e hangja kiesett. Hasonló jelenség ez a magyar kétnyíltszótagos tendenciához. Ez a folyamat az -e tövű szavak túlnyomó többségében végbe ment, ennek következtében alakult ki a mássalhangzós, ún. csonka tő. ERKKI ITKONEN megállapítja, hogy a mássalhangzós tő régebben még általánosabb volt, mint ma, és hogy a második, nyílt szótagbeli e kiesése nyilván nagyon korán megindult, mert a lappban is megfigyelhető (FUF. XXX, 11—12). A **täηde* szokatlan -*ηδ- hangkapcsolata nem maradhatott meg, hanem föltehetőleg -γ-n keresztül vokalizálódás történt. A -*γ- közbeeső fok föltele azért szükséges, mert a -*γ- és a -*η- fejleményei a finnben egybeestek, s ez akként történhetett, hogy az *η *γ-vé változott, vö. finn *kivi*, *luu*, *savi*, *tyven*, *vuo* ~ osztlj. V. *köy*, *löy*, *säyi*, *teyän*, *oy*, ill. finn *hiiri*, *jää*, *pii*, *suvi* ~ osztlj. V. *löñkar*, *jöñk*, *pöñk*, *löñ* stb. Mássalhangzó előtti *γ vokalizálódása ment végbe a *souta* 'evéz', észt *souda* szóban is (i. m. 13). A *täysi*-nek megfelelő észt *täis*-ben delabializálódás történt

* Nyomdatechnikai nehézségek miatt egyes esetekben újfélé hangjelölést kell alkalmaznom. A redukált ä-t és ü-t fordított betűvel írom. M. T.

(KETTUNEN Eestin kielen äännehistoria 142), de a nyelvjárásokban megvan a *täüs* forma is.

A lapp *diw'd* ugyanolyan megfelelője a finn *täysi*-nek, mint a lapp *suw'de* a *souta*-nak (ITKONEN i. h.).

A cseremiszt *tié*, *cic* alakokat ITKONEN így magyarázza: **täüte >>? *tiüt > *tit > tit's* (i. m. 44). Mivel azonban az **η* hangnak a cseremisztben *j* folytatása is van (finn *jää*, *püi* ~ cser. *ij*, *püj*), a fejlődés így kezdődhetett: **täude >> *tiüt*.

A vogulban ósvogul **p* folytatásait találjuk, az **p* az **ä*-ből keletkezett, az **ä* pedig az alapnyelvi **ä* folytatása. Az **η > γ* a vogulban gyakori, vö. FUF. XXXI, 110, CompGr. 125, 130, NéprNyelvtud. V–VI, 42.

Az osztják V–Vj. *töñotä*, *tökentä* más képzőelemet tartalmaz. A magánhangzó, mint említettem, **ö*-re mutat. Az osztjákban a palato-velárisok mellett egy zártabbá válási és labializálódási folyamat figyelhető meg: finn *jää*, *pää*, *käsi*, *täi* > osztj. V–Vj. *jönk*, *pönk*, *köt*, *töytäm*, stb.

Nehezebb feladatot jelent a Vj. *tel*, V. *telyäl*, Irt. *tetəη* stb. adatok magyarázata. Itt abból kell kiindulni, hogy az osztjákban gyakori az *l-γ > γ-l* metatézis, s ez minden bizonnyal a nyelvérzék megzavarodásához vezetett egy időben. Az osztjákban a hangátvetés nemcsak az *l* esetében gyakori, hanem más mássalhangzó-kapcsolatoknál is: **śk > *kś*, **sk > *ks*, **śk > *kś*, **rk > *kr*, **lη > *ηl* (CompGr.). A metatézis tehát leginkább a palato-velárisok (*k*, *γ*, *η*) és a likvidák, valamint a szibillánsok között lépett föl, de néha más esetekben is, pl. V. *töyət* ~ magyar *tat* (csónak) ~ lapp *totko*. Minden *ly* kapcsolat nem tűnt el, ilyen pl. Vj. *meləy*, *melək* ~ magyar *meleg*, V–Vj. *tələy* ~ magyar *tél* ~ finn *talvi*, *moləy* 'szabad' (Terj.), ez van a *ləy*, *ləy* fosztóképzőben, *ly* kapcsolat jön létre az *l* végű szavak duálisában a *γən*, *γəñ* jel előtt stb. Ezért föltehető, hogy néhány szóban *γ-l* (*η-l*) > *l-γ* (*l-η*) átvetés történt a nyelvérzék bizonytalansága miatt. Efféle jelenség minden nyelvben gyakori, pl. *boldog*, *Miskolc* stb. szavaink kialakulása. A *tel*, *tet* alakok úgy keletkezhetek, hogy a szóvégi *η* (*γ*)-t elvonták, mert az *η*-t például a nagyon gyakori *-η* melléknévképzővel keverték össze. Ezt támasztják alá a KARJ–TOIV. szótár adatai is: Vj. *tel* 'Subst. täysi | voll', Trj. *tələl* 'voll (nicht als Attribut, sondern immer nach dem regierenden Wort)' stb.

A magyar *te*, *tele*, *telyes* szintén „hyperurbanisztikus” képzés eredménye lehet. Kérdés azonban, volt-e a magyarban az osztjához hasonló hangátvetési tendencia. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy igen. Az **lk*-ra utaló szavak egy része biztosan *-ly*-sorrendű maradt a magyarban: *toll*, nyj. *talv* ~ lp. *dol'ge*, *falu* ~ kr. *palvi*, *meleg* ~ osztj. *meləy*, *gyalog* ~ finn *jalka*. A *mell* ~ finn *mälvi*, *kell* ~ lp. *gäl'gä* és a *felleg* ~ finn *pilvi* is valószínűleg **lk*, **lη*-t képvisel. Más szavak tekintetében nem lehet határozott véleményt nyilvánítani. Az *áll* főnevet BÁRCZI az osztják V. *öñəl* szóval veti egybe, és a hosszú *á*-t öszszevonódás által magyarázza, a *γ* kiesésével (Hangt². 84, 101), nem értem viszont, miért ír később arról, hogy az *áll ll*-je **yl* vagy **ly*-ből való. Következesebb lett volna, ha az *ll*-t ebben a szóban geminálódással magyarázza, hiszen az *áll* restrésznév leginkább birtokos személyragokkal fordul elő, s így *-l*-je általában intervokális helyzetű volt. Minden esetre itt szerintem a kiesés a valószínű, ha az nem is egészen úgy történhetett, ahogy fölteszik.

Ha viszont az *áll á*-ját kontaminációval magyarázzuk, ugyanezt megtehetjük más szavaknál is: *szál* (fa) ~ osztj. Vj. *sayəl* 'Brett' ~ finn *salko*, *valik* ~

-osztj. V. *wayə!*- ~ finn *valkama*, *váll* ~ finn *olka* (testrésznév — Px — geminálódás!).

Semmi nyoma nincs a **γ*-nek *halad* ~ osztj. V. *koyəl* ~ finn *kulkea* és *tél* ~ osztj. V. *taləy* ~ finn *talvi* szavunkban. Elvonták volna mint 'képzőt', vagy a magyar szó nem **kulγs*, **tülγs*, hanem csak **kuls*-, **tül*- alakokra megy vissza?

Érdekes képet mutatnak *lélek* szavunk rokonnyelvi megfelelői. A finn *löyly* öy-je csak egy mássalhangzó vokalizálódásával magyarázható. COLLINDER **lewłz*-t tesz föl (CompGr.), de nem valószínű, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a szóbelseji **w*-t. Inkább **γ*-re vagy **η*-re gondolhatunk. Kizárt dolog, hogy ez a **γ*(**η*) az osztjákban eltűnt volna. A magyarázat ugyanaz, mint a *täysi* ~ *tele* esetében: fordított metatézis. A votják *lul*, zürjén *lol* és így magyarázandó, hiszen a permi nyelvekben is gyakori a metatézis: UOTILA SUST. LXV, 337: *lg* > *gl*; 317–18: *ks* > *sk*; 321–22: *čk* (*čk*) > *šk*; 324–25: *kš* > *šk*. A vogul *lili* szóvégi *i*-je a **γ* (**η*) nyomát őrizheti, ugyanígy a magyar *lélek* *k*-ja. A permiben az **ly* **γ*-ja szabályosan tűnt el (CompGr. 107). Az osztjákban a **γ* (**η*) elvonódott a fentebb említett ok miatt.

A *täysi* és *löyly* mintájára kell magyarázni a következő etimológiákat is: finn *löytä*- ~ magyar *lel*, finn *köyte*- ~ osztj. Irt. *ket*, O. *kul*. A *teli*, *teljes*, osztják *tel* esetében általam föltett fordított irányú metatézist tehát jó okkal föltehetjük a *löyly*, *löytä*-, *köyte*- esetében is. A *lel* ige szóvégi **γ*-je azért tűnhetett el, mert a felszólító módjel vagy a **γ* igenévképző **γ*-jét vélték benne látni. A finn *jousi* ~ osztj. V. *jöyəl!* ~ m. *ij* szó, amelynek előzménye **jöyəsš* lehetett, nem szenvedett metatézist sem az osztjákban, sem a magyarban. A metatézis tehát el is maradhat. A *täysi* ugor megfelelőiben megvan a metatézises és a metatézis nélküli alak is.

Mindezek alapján elfogadható az az állítás, hogy *teli*, *teljes* valamint *dagad* szavunk azonos előzményre megy vissza. A *dagad* esetében nem történt metatézis, az **η* megmaradt a második szótag elején, s a képzője **mt* vagy **nt* volt (osztják példák!), nem **δa*, mint a *teli* esetében. Az **ä* > **e* > *ö* folyamat, amelyről fentebb szóltam, a magyarban is többször végbement a palato-velárisok előtt.

Tajtéék ~ osztj. (KARJ.—TOIV. 990) V—Vj. *töytəη* 'Schäum', *töytəη nöyər* ua., *töytəη lüləloy etwəl* 'vaahto juoksee suusta', *loy töytəηəl etas* 'hevonen vaahtoutui', Surg. *töytəη* ua. A hangfejlődés a magyarban a következő lehetett: **töytəη* > **toytəη* >> **tojtəg* > **tojteg* >> *tajtéék*. A *tajtéék* szó -*ék* eleme problematikus, mint ahogy az -*ék* képző eredete sem tekinthető tisztázottnak. A magam részéről azt sem tartom kizártnak, hogy egy **η* > **g* > *k* szóvégi zöngétlenülés ment végbe, mint az előbbiek szerint *lélek* szavunkban is, az *é* pedig analogikusan terjedt át olyan szavakból, amelyek *é*-je pótlónyúlás következtében jött létre. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban messzire vezetne.

Faj, *fajta* ~ osztj. (KARJ.—TOIV. 674) V. *är pöyəl kiñwvs* 'verschiedene Krankheiten', Vj. *pöyəl* 'Art, Gattung', *rułpöyəl* 'venäläinen', Trj. *p äy ə Δ* ua., *arpäy ə Δ ku Δ* 'erilaiset kalat'. A *faj* -j- eleme valószínűleg hiátuszöltő, mint a *száj*, *háj* stb. szavakban. A szó jelentése olyan, hogy igen sokszor fordul elő birtokos személyragokkal. Így találjuk a HB.-ben is: *mend wv foianec*. Az osztják szó -*l*-je kétségkívül szintén birtokos személyrag, mint pl. a *püyəl* ~ finn *povi* 'mell' szónál is. A hangalakai fejlődés tehát a következő lehetett: **pöyü-sü* > **poγü-sü* >> **foγs-š* > **fo-ai* > **foá* > *fojá* >> *faj*. A *fajta* -*ta* eleme

kicsinyítő képző, vö. *pacsirta* (CALEPINUS *patsir*), *gombóta* (*gomb*), *bokeréta* (*bo-
kor*) stb.

MÉSZÖLY a *faj* szót a *fiú* alakváltozatának tartja (Ómagyar szövegek ... 200–203), s figyelemre méltó jelentéstani érvekkel támasztja alá álláspontját. Hangtani szempontból MÉSZÖLY felfogását sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet, hiszen a '*fiú*' jelentésű szó még a bonyolult finnugor magánhangzó-megfelelések között is az egyik legbonyolultabb vokalizmust mutatja. Itt minden lehetséges, s éppen ezért semmi sem igazolható. A biztosan összetartozó szavak közül a vogul (*p̄y*, STEINITZ *WogVok.* 300), a zürjén és votják (*pi*) magashangú, az osztják (*V. p̄y*) és a magyar (*fiú*) mélyhangú magánhangzóra utal, a finnben pedig *oi*-t találunk (*poika*). Mivel a *p* és a palato-veláris mássalhangzók erős labializáló és ugyanakkor mélyítő hatást gyakorolnak a köztük levő magánhangzóra (OstjVok. 113–114), föltehetőleg itt a magas magánhangzó az eredeti (?? < **oj*), s a mély hang a másodlagos. A hangfejlődések során létrejött kettőségek itt-ott jelentésüket tekintve is differenciálódhattak s így megmaradhattak. Tehát az osztj. *V. p̄yäl* 'fajta' és *p̄y* 'fiú', valamint a magyar *fi* és *faj* összefügghet egymással.

Az EtSzót. és a SzófSzót. a magyar *akar* igét egybeveti az alábbi osztják és vogul szavakkal: osztják (KARJ.—TOIV.) V—Vj. *õñkærtä* 'blicken, betrachten, anschauen, lugen, prüfend ansehen', *õnkærti* 'imper', Ni. *ãñkærmä*, Irt. *ãñkærmä*, O. *pnkærmä*- ua. stb. ~ vogul É. *ãñkwærmät*, AL. *anqurmät*- 'schauen, blicken', P. *ãñkwæt*-, K. *ãñkwæt*.

Ennek az etimológiának nemcsak az a baja, hogy a magyar *-k*-nak obi-ugor *-ñk-* felel meg, hanem a magánhangzó-megfelelések is magyarázatra szorulnak. Az osztják tagok ősosztják **ö* ~ **a* váltakozásra mutatnak (OstjVok. 93), a vogul szavak pedig az ősvogul **ä* szabályos folytatásait tartalmazzák, pl. Szo., FL. *ãmp* 'Hund', AL. *õõmp*, P. *õãmp*, K. *õãmp*. Az AL. és P. *ä* megfelelés az *õ*, ill. *õä* helyén más szavakban is előfordul, nemcsak a P. *ãñkwæt*- stb. esetében (WogVok. 184). Az ősvogul **ä* **ö*-ből vagy **a*-ból származik (FgrVok. 80). Itt csak **ö* jöhet szóba, mert az *ñk*_o mutatja, hogy a megelőző vokális delabializálódott.

Az ugor alapforma **ãñkæ*- lehetett, az osztjákban és a magyarban az említett **ä* > **e* > *ö* fejlődés ment végbe. Ez a fejlődés a vogulban ismeretlen, az elővogulban **ä* > **ö* labializáció történt az **ñ* előtt. A magánhangzó-megfelelés tehát nem szabálytalan. A magyar *-k-* azonban problémát jelent. *Fekete* szavunk *-k-*-ja is származhat egyébként *-ñ-*-ből, vö. osztj. Vj. *p̄ætä*.

Ó, *õv* szavunk valószínűleg egybekapcsolható a következő osztják szavakkal: (KARJ.—TOIV. 1047) V—Vj. *lãýältä* 'warten, aufpassen, wache halten, behalten; im Auge behalten; sich hüten', Trj. *lãýältãýä* ua., Irt. *tãýättä* ua., Ni *tawõtta* 'warten; hüten (Vieh), sparsam anwenden, schonen', Kaz, *lãwõlãti* 'wache halten; hüten; aufbewahren; warten; verteidigen; lenken, steuern', O. *lãýældä* ua.

Az első szótag magánhangzója ősosztják **ä* volt. A már több ízben említett, sok példával igazolható **ä* > **e* változás alapján a hangtani fejlődés a következő lehetett: **sãýä* > **seyä* > **söyä* >> **soyã* > **oyã* > *oy* > **ay* > *ó* ~ *õv*. A régi nyelvben volt egy *õsz* 'hüten, bewahren' jelentésű ige is, pl.: „*Ha meg nem õszod (salvaveris) eletedet, holnap reggel megõletteid!*” (NySz.). Ez az -sz föltehetőleg gyakorító képző (*metsz, játszik*).

Az *-öyü* kapcsolat eltérő fejlődésére nézve a *pöyäl* és a *säyüs* esetében vesd össze: *fö ~ fej, vö ~ vej*. Itt ugyan alapnyelvi *-η-* a kiindulópont, de nyilván az is *-γ-* fokon keresztül tűnt el.

A szó a finnben is megvan: *säästää* 'megtakarít, megspórol; félretesz, eltesz, megőriz; megkímél, óv; elhalaszt; elhagy'. Ide tartozik a karjalai *šeästa-*, a lúd *šiästä-*, *šiästa-* és az észti (WIED.) *seasta-* 'schonen, sparen, aufbewahren' is.

A hangtani fejlődést a következőképpen vázolhatjuk. Az alapnyelvi hangalak az archaikus keleti osztjából következettve **säkes-* lehetett. Hogyan lett ebből a finnben *sääs-*? A *-k-* kiesésével és a két magánhangzó összevonódásával nem számolhatunk, mert egyrészt a *-k-*nak egyes balti-finn nyelvekben megmaradt volna a nyoma (pl. a lúdben), másrészt az *äe* a finn nyelvben gyakran előfordul, nem lesz belőle *ää* (*näen, näet, säestää, väen, mäen* stb.). Az első szótagbeli hosszú *ää* a finnben nem ősi. Ezt STEINITZ a FgrVok.-ban határozottan leszögezi (pl. 118–120 l.). Az első szótagbeli rövid magánhangzók megnyúlása általában akkor következett be, ha az első szótag nyílt volt, a második pedig *e*-t tartalmazott. Ez a nyúlás leginkább az *u, i* és *e* hangokra hatott, de néhány *ä-s* szót is érintett, pl. *ääni, käämi, pääse-*. STEINITZ azon nézetét, hogy az alapnyelvben nem voltak hosszú magánhangzók, kétségbe vonták, de alighanem STEINITZ-nek lesz igaza. A CompGr.-ben (1960) COLLINDER még négy alapnyelvi hosszú magánhangzót tételezett föl kérdőjel nélkül (*oo, öö, uu, ee*) a finn alapján, az 1962-ben megjelent „Introduktion till de uraliska språken” című svéd nyelvű összefoglalásában azonban már csak *o ~ oo, ö ~ öö, e ~ ee* ellentétéről ír, arról is csak kitérve. Lehetségesnek tartja, hogy az alapnyelvben nem kvantitatív, hanem kvalitatív ellentét volt a föl-sorolt hangoknál (131 l.). COLLINDER álláspontja tehát STEINITZéhez közeledik.

Számunkra ebből pillanatnyilag az a fontos, hogy a *säästää ää*-je nem ősi, hanem másodlagos, s föltehetőleg a STEINITZ vázolta módon jött létre.

A fejlődés további menetéhez ERKKI ITKONEN már idézett „Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen” című tanulmánya (FUF. XXX) adja meg a kulcsot. Kimutatja, hogy hosszú magánhangzók után az ősfinnben következő szótagbeli *e* előtt két szótagos szavakban a *γ* (< **k*, fokvál-takozás miatt) szabályosan eltűnt, pl. *juo-* 'trinken' ~ lapp *jukká-*: *jugá-*; *myö-*, *myy-* 'verkaufen' ~ lapp **miekká-*: *miegá*; *saa-* 'bekommen' ~ lapp **säkká-*: *sägá*- stb.

ITKONEN válaszol arra a kérdésre is, miért éppen az *e* tövű szavakban tűnik el a *γ*. A második szótag *e*-je bizonyára már a korai ősfinnben kiesett egyes ragozott alakokban, s ezáltal létrejött a mássalhangzós, csonka tőtípus. A fejlődés menete tehát: **säyestä-* > **sääyestä-* > **sääystä*, s a *γ* azután kiesett, ugyanúgy mint a *saa-* esetében.

Mál (*sármány, málinkó* stb.) szavunk a *mell* alakváltozataként ismeretes, s hangrendi átcsapással magyarazzák, pedig nem arról van szó. Főntebb láttuk, hogy az **ly* a magyarban egyes esetekben megmaradt, más esetekben hangátvetést szenvedett. A *mál* a hangátvetéses **möyäl*-ből való, s a *γ* kiesése útján alakult ki (vö. osztj. Vj. *möyäl*).

Egyes helynevekben élő *ság* szavunk a *ség* változata. Itt sincs szó hangrendi átcsapásról. A *ség* megfelelői a következő szavak: osztjálk (KARJ.—TOIV. 905) Ni. *šünk* 'Unebenheit, Hügel; Stückchen (Brot, Holz, Zeug)', Kaz. *šünk*, O. *šünk*. Mindez **ö*-re utal. A vogul megfelelősek (T. *süχ*, K. *säχ*, Vag. *säχ*, KL. *säχw*, Szo. *sak*, *sanke*, 'Hügel') ősvogul **ŋ* re mutatnak. Ezt az **ŋ*-t STEI-

NITZ obi-ugor **ö*-ből származtatja. A tárgyalt szó **ö*-je bizonyosan **a*-ból keletkezett az *η* hatására, csak így felelhet meg a magyar *ség*-nek, amellyel többen egyeztetnék (vö. pl. MNy. XLIX, 50). A *ság* az *η* mélyítő hatására alakult ki, de föltehetőleg nem **ö*-ből, mert az **ö* — amint példáink mutatták: *fog*, *fogoly*, *fok* — csak *p* — *k*, *γ*, *η* között velarizálódik, s akkor is *o* lesz belőle. Inkább itt is **ö*-re kell gondolnunk, hiszen az *e* ~ *a* váltakozás rengeteg példával igazolható az ugor nyelvekben.

Ha valóban volt az alapnyelvben **š* hang, mint COLLINDER és mások fölteszik, akkor *száll* szavunk egyeztethető a következő szavakkal: osztj. (KARJ.—TOIV. 1059) V. *layal*- 'fliegen', Trj. ΛαγαΛ-, Irt. *təyat*-, vogul T. *tewl*-, 'fliegen'. K. *təyl*-, *ttyl*-, Vag., AL. *til*-, P. *til*-, *təl*-, FL., Szo. *ttyl*-, zürjén *šylgy* 'fliegen'.

A szókezdő **š*- a magyarban a következő palatális hang előtt palatalizálódott. Efféle palatalizáció lehetséges, vö. pl. MOÓR, ALH. II, 362—4, NyK. LXI, 363—4, RADANOVICS NyK. LX, 429, LXI, 364. A szó belsejében az obi-ugor és a zürjén egyaránt **a*-re mutat. A magyarban itt is *l* — *γ* > *γ* — *l* metatézis történt, s a *γ* előtt az **e*, az **a* váltakozó párja **e* > **ö* > **o* > *a* fejlődésen ment át. A hosszú *á* kontamináció, az *ll* pedig gemináció eredménye.

A korábbiakban említettem, hogy *áll* főnevünkben *-γ-* (< *η*) kiesésével és kontaminációval lehet számolni. A BÁRCZI idézte osztj. V. *ōηāl* 'Kinnlade', Trj. *ōηāl*, Kaz. *ūηāl*, O. *uηəl* azonban a vokalizmust tekintve nem illik a magyar *á*-hoz. Az obi-ugor *ō* szabályos magyar megfelelése *o* vagy *u*, pl. osztj. V. *lōyāt*, *tōyāl*, *kōs*, *lōla*, *nōyās*, *kōla*, *pōr* ~ *olvas*, *toll*, *hūgy*, *olvad*, *nyuszt*, *hull*, *fūr* stb. Egyedül a *tat* ~ osztj. V. *tōyāt* mutat *a*-t, erre azonban STEINITZ megjegyzi, hogy szabálytalan, meg aztán ennek is van *o*-s változata: *toty*. Az *-ōyāt*-, *-ōyāt*- folytatása a magyarban a jelek szerint *-u*-, vö. osztj. V. *nōyās*, *tōyāmta* ~ *nyuszt*, *tud*. Az osztják *tōyāt* ősmagyar megfelelése **toiuy* (> *tat*) lehetett.

All szavunk jobban illik a következő adatokhoz: osztj. (KARJ.—TOIV. 32) V. *āyən* 'Bogen am Vorderteil des Schlittens', Surg. *āyən* 'Unterkiefer' Trj. *āyən* ua., Irt. *āyən* 'Kinn', Kaz. *āyən* ua., O. *āyən* 'Spitze des Kinns' zürjén *an* 'jaw', votják *aη* 'jaw-bone'.

A képző a magyarban *l* volt, a magánhangzó fejlődésére nézve vö. *ó*, *óv*. Hogy itt *á* keletkezett, az azzal függ össze, hogy itt a *-γ-* kiesett és kontamináció történt a szó belsejében, az *ó*-nál viszont a *γ* vokalizálódott és diftongust alkotott a szó végén. A szó belsejében nem is volt *ó* az ómagyar kor elején, hanem csak *á* vagy *ú* (BÁRCZI Hangt². 82).

Milyen következtetéseket vonhatunk le a fenti vizsgálatok alapján? Megállapítható, hogy a palato-veláris mássalhangzók a magyarban is labializáló és velarizáló hatást gyakoroltak a megelőző magánhangzóra. Különbséget lehet tenni a fgr. **ŋ* (= osztj. V. **ö*) és az előmagyar **ö* képviselői között.

Az **ŋ* csak akkor velarizálódott, ha *p* — *η(y)* között állt: *fog*, *fogoly*, *fok*, de pl. osztj. V. *sōyas* ~ finn *syksy* ~ *ősz*. Ez az **ŋ* a finnugor alapnyelvig vezethető vissza, megegyezik az ITKONEN fölterte **ü* hanggal, a jelölés egyöntetűsége kedvéért STEINITZ elfogadta az **ŋ* jelet a korábbi fgr. **ö* helyett (Congressus Int. Fenn.-Ugr. 56). Egy alapnyelvi felső nyelvallású labiális palatális magánhangzó alapnyelvi meglétét BÁRCZI is lehetségesnek tartja (Hangt². 35).

Más a helyzet az **ö*-vel (*ragad*, *dagad*, *tajték*, *faj*, ? *akar*, *óv*, *mál*, ? *ság*, ? *száll*, *áll*). Ilyen hangot az alapnyelvre nézve senki sem tesz föl. Az osztj. V. **ö* egészen az obi-ugor alapnyelvig vezethető vissza (FgrVok. 80). Ez az obi-

ugor (= osztj. V.) *ö csak *k, *η és *γ mellett fordul elő (OstjVok. 73), ugyanakkor az *e* hang ebben a helyzetben igen ritka. Az osztj. V. *ö*-nek a többi finn-ugor nyelvben illabiális magánhangzó szokott, megfelelni, pl. *jönk* ~ finn *jää* ~ m. *jég*; *köt* ~ finn *käsi* ~ m. *kéz*; *lönkær* ~ finn *hiiri* ~ m. *egér* stb. Nehéz elképzelni, hogy az osztj. V. *ö finnugor szempontból eredetinek bizonyuljon. Mivel az *η*, *k* és *γ* hangok labializáló hatásukról ismertek, kézenfekvő az a feltevés, hogy itt az osztj. V. *ä > *e > ö, *e > ö változás ment végbe.

Mivel azt látjuk, hogy tíz etimológiában is magyar *a* (*ä*) felel meg rokon nyelvi *ä*, *e*-nek (az osztj. V. *ö másodlagos), szükségszerű, hogy egy közbeeső *e** vagy *ö fokot föltegyünk. Az obi-ugor nyelvek hasonló fejlődése arra indít, hogy *ö-t tételezzünk föl. Erre persze nyomban ellhangzik az az ellenvetés, hogy a magyar nyelv nem ismerte az *ö*-t, s szórványos hangfejlődés által nem keletkezhet olyan hang, amely nincs meg az illető nyelv hangrendszerében. A jelek szerint azonban ez az (*än, *äy >) *eη, *eγ > *oη, *oγ > ag, á, ó hangfejlődés nem szórványos változás volt, hanem tendenciaszerűen érvényesült, azaz minden *eη, *eγ hangkapcsolat labializálódott és velarizálódott.

Mi lehetne kivétel a tendencia alól? Osztj. V. *öyi* 'Tochter', vog. T. *äw* stb. ~ *ia*:- a magyar itt *ä-re, tehát veláris hangra utal. Az *ia*-előtag azonban a *-fia* utótag hatása alatt fejlődhetett (*ia-fia*) — osztj. V. *jönk* 'Eis' ~ *jég*: a magyar fejlődés kiindulópontja *ä lehetett, vö. osztj. V. *jänk* 'Wasser', a *jönk* szóhasadásos párja, vagy *ä (~ finn *jää*, vog. Szo. *jänk*), itt tehát nem volt *ä > e zártabbá válás — osztj. V. *pönk* 'Zahn' ~ *fog*: a magyar szó o-ja *ö-ből alakult, lásd föntebb — osztj. V. *sönk-*, *sänk-* 'schlagen' ~ *szeg*: az *e* előzménye *ä lehetett — osztj. V. *söy-*, *säy-* 'flechten' ~ *sző*: az előbbi magyarázat erre a szóra is illik — osztj. V. *lönkær* 'Maus' ~ *egér*: itt is redukált hangból kell kiindulni, vö. vog. Szo. *tanke*r (< ösvogul *-ē-, STEINITZ WogVok. 266), finn *hiiri* — osztj. V. *wön 'Schwiegersohn' ~ *vő*: de a finnben *ä*, *vävy* — osztj. V. *köy* 'Stein' ~ *kő*: Itt is redukált hanggal számolhatunk, vö. Vog. T. *küw* stb. (ösvogul *ē. Vok 269), finn *kivi* — osztj. Sur. *sänki* 'Himmel' ~ *ég*: az előzmény *ä — osztj. Irt. *nen* 'Weib' ~ *nő*: a szó vokalizmusa nem világos, az osztj. V. *nen* *i* ~ *i* váltakozást találunk, a vogulban (*nī*, *nē* stb.) *i folytatásai jelentkeznek — osztj. Ni. *rūw* 'Hitze' ~ *reg*: alapnyelvi *ē, vö. NéprNyelvtud. V—VI, 41—47.

Egyéb *eη, *eγ kapcsolatot tartalmazó szó, amelynek obi-ugor megfelelője is van, nemigen akad, a vogul és osztj. V. megfelelés hiányában viszont nem lehet megítélni a magyar szó vokalizmusának fejlődését sem. Megállapítható, hogy az *eη, eγ kapcsolat a magyarban törvényszerűen velarizálódott. A mai magyarban található *eg*, *ég*, *ó* hangkapcsolat, ill. hang vagy *ä, vagy *ä előzményre vezethető vissza. A *sző*, *szeg* esetében gondolhatunk arra is, hogy az *s- gátolta meg a velarizálódást.

A kételyek teljes eloszlatása érdekében megemlíthetjük még, hogy ez az általam föltett (*än, *äy >) *eη, *eγ > *oη, *oγ > ag, á, ó hangfejlődés nem fikció, a magyarral nagyon közel rokon és földrajzilag is szomszédos nyugati osztj. V. nyelvben ugyanilyen fejlődés ment végbe. A nyugati osztj. V. nyelvjárások sem ismerik az *ö*-t, mégis szükségszerűen föl kell tenni ezt a hangot ilyen megfelelések magyarázására, mint pl. finn *jää*, *kieli*, *hiiri* ~ osztj. O. *jönk*, *köl*, *lönkær* stb. A közbeeső *ö* fok megvan a keleti osztj. V. nyelvben is.

Láttuk, hogy az *ŋ (= osztj. V. *ǫ) csak a *p* és a palato-velárisok együttes hatására velarizálódott, míg az *ö esetében a palato-veláris egyedül is kiváltja a mélyhangúvá válást. Ez az eltérés érthető, hiszen az *ü* hang ismert volt a magyarban, s így a másodlagos *ü*-k beleillettek nyelvünk rendszerébe, míg az egyedülálló *ö-ket a csekélyebb mélyítő hatás is velarizálta, hogy ez a szokatlán hang kiküszöbölődjék nyelvünkől. Mindez akkor játszódhatott le, amikor nyelvünk az *á* hangot nem ismerte. Erre abból lehet következtetni, hogy az *ä-k nem velarizálódtak, nyilván azért, mert nem volt olyan alsó nyelvállású veláris hang, amellyé átalakulhattak volna.

Az általam kimutatott ősmagyar velarizációs folyamat is arról tanúskodik, hogy az ősmagyarban nyíltabbá válás történt, hiszen az előmagyar *ŋ-nek *o* (ősmagyar *u*: *fuc*), az *ö-nek pedig *a* (ősmagyar *o*: *foianec*) a fejleménye.

ÜBER DIE VELARISIERENDE WIRKUNG
DER PALATO-VELAREN KONSONANTEN IM URUNGARISCHEN

VON

T. MIKOLA

Es ist schon früher festgestellt worden, dass die sogenannten Palato-Velaren (*k*, *γ*, *ŋ*) auf den vorhergehenden Vokal eine labialisierende und velarisierende Wirkung ausüben. Im West-Ostjakischen und im Mordwinischen kann man diese Wirkung öfters beobachten. Die allgemein anerkannte Etymologie der ung. Wörter *fogoly* 'Rebhuhn', *fog* 'Zahn' und *fok* 'etwas Hervorragendes usw.' zeugt davon, dass diese Entwicklung auch im Urungarischen vor sich gehen musste. Der Verfasser ist der Meinung, dass die velarisierende Wirkung der Palato-Velaren auch in anderen ung. Wörtern zu beobachten sei (*ragad*, *tajték*, *faj*, *akar*, *öv*, *dagad*, *mál* 'Brust', *ság* 'Hügel', *száll* 'fliegen', *áll* 'Kinn').

NYELVMŰVELŐ JEGYZETEK A MONDATSZERKESZTÉS KÖRÉBŐL

RÁCZ ENDRE

I. A melléknévi igeneves szerkezetek használatáról

1. Kitűnő nyelvújítóknak, HALÁSZ GYULA néhány évtizeddel ezelőtt még arról panaszkodott, hogy szinte kivesztek nyelvünkéből az igenévi jelzők, s vonatkozó mellékmondatok tolakodtak helyükbe. „Nincs már többé szálló madár — írja —, csak madár, amely száll, nincsenek piruló lányok, csak lányok, akik pirulnak. A tündöklő csillagok letűntek az égről, amelyen nem tündökölnék többé. A kelő nap felkelt, vagyis lenyugodott” (Édes anyanyelvünk 26).

Manapság viszont — föltehetően idegen nyelvi hatásra (vö.: Anyanyelvi műveltségünk 47) — nagyon is megszorodtak a melléknévi igeneves szerkezetekkel zsúfolt, tömörített mondatok, főleg az újságnyelvben. Ezek bizony sokszor rászorulnának a vonatkozó mellékmondatos tagolás levegőjére, világosságára. A felhozandó példák legtöbbje — úgy hiszem — meggyőzően bizonyítja majd megállapításunkat, bár most elsősorban nem ebből a szempontból vizsgáljuk őket. Tudniillik a zsúfoltságon, nehézkességen, áttekinthetlenségen kívül más hibák is előfordulnak a melléknévi igeneves szerkezetek alkalmazásában.

2. Említsük meg elsőnek a jóhangzás kérdését! Talán nem éppen hibás, de semmi esetre sem szép az olyan mondat szerkezet, amelyben összecseng két igenév képzője: a melléknévi igeneves szerkezet alaptagjává meg a determinánsát bővítő igenévé: „A második rész erősen féken tartott fantáziával megalkotott társasjátékából állt...” (Népszabadság 1962. jún. 5. 8); „A Rákóczi út sarkán levő berendezéssel együttműködő Dohány utcai villanyrendőrt tovább javítják...” (Esti Hírlap 1961. jan. 4. 6); „A környező községekben mutatkozó nagy érdeklődésre való tekintettel a rendezőbizottság már délelőtt kilenc órától szórakoztató műsorról gondoskodik” (Dél-Magyarország 1961. dec. 5. 4).

Még gyakoribb jelenség, hogy az igenév jelzett szavának meg az igenév bővítőjének rimelése, egyforma ragja sérti a fülünket: „Harminc képzőművész elhatározta: nem marad tovább a nukleáris háborúban nagyon is sebezhető New Yorkban” (Esti Hírlap 1961. nov. 12. 1); „A felügyeleti szervek a jóváhagyásokra felterjesztett bérszabályzatokra észrevételeket még nem tettek” (Dél-Magyarország 1961. nov. 5. 3); „A képviselők Adenauert és Strausst bízták meg a Szabad Demokraták Párttal való megbeszélések folytatásával” (Rádióhírek 1961. szept. 26.; itt az igenév bővítője nem közvetlenül az igenév jelzett szavával, hanem ennek alaptagjával — birtokszavával — cseng össze

végződésében). — Bántó a toldalékok efféle ismétlődése még akkor is, ha hangrendjükben eltérnek egymástól: „A kommunisták . . . 1942 januárjában, a Bugon túli területről szovjet segítséggel visszatért *elvtársakkal* megalapították a Lengyel Munkaspártot” (Népszabadság 1962. jan. 21. 4); „Ezenkívül éppen a napokban a Marx téri *bérházakban* levő *vendéglőben* leállították a hurka, kolbász gyártását” (Dél-Magyarország 1961. dec. 5. 3); „Féltek *ettől* a társadalom tiszta *légkörétől* teljesen idegen *próbálkozástól*” (Népszabadság 1964. szept. 1. 7).

Különösen sűrűn fordul elő az igenevet körülölelő tárgyragos formák monotóniája: „Huszonkét nyugatnémet kiadó felhívásban tiltakozott »a *fiatalsgot* veszélyeztető *írásokat* vizsgáló szövetségi bizottság« kísérlete ellen . . .” (Népszabadság 1961. nov. 10. 6; vidéki kiadás); „Az Akadémia homlokzatának restaurálásánál rendbehozták a kiváló *tudósokat* ábrázoló négy méter magas *szobordíszeket* is” (Esti Hírlap 1963. máj. 15. 3); „Ez alkalommal ismeretik az *embereket* légbővebben foglalkoztató időszerű nemzetközi és hazai *eseményeket*” (Dél-Magyarország 1961. okt. 1. 1); „A köztársasági elnök beszédének további részében megismételte a kelet–nyugati *tárgyalásokat* ma még elutasító *állásfoglalását*” (Dél-Magyarország 1961. okt. 3. 2); „Mesterséges *bavat* előállító *gépet* készített egy amerikai cég” (Népszabadság 1962. szept. 27.).

3. A jóhangzás elleni vétség azonban csak a kisebbik baj. Az utóbb emlegetett szerkesztésmód, az igenevet körülvevő két mondatrész azonos toldalékolása ugyanis ráadásul nemegyszer félreérthetővé teszi a mondatot, legalábbis egy darabig. Megfigyelhető volt ez a pillanatnyi megértésbeli zavar már egy-két eddig idézett példánkkal kapcsolatban is. Főleg akkor lép fel, ha az igei állítmány (vagy az ehhez tartozó főnévi igenév) megelőzi a melléknévi igenév bővítményét. Ilyenkor az olvasó — míg el nem ér a melléknévi igenévig — joggal hiheti, hogy ez a bővítmény az igéhez (főnévi igenévhez) tartozik. Csak később döbben rá, hogy az igei állítmány (főnévi igenév) bővítménye nem ez, hanem a melléknévi igenév hasonló toldalékú jelzett szava (vagy esetleg egy még később következő azonos toldalékú mondatrész).

A példák sokaságából előbb a határozóragosakat emeljük ki: „Bármely időpontban *készen vagyunk* a béke *biztosítására* irányuló *tárgyalásokra*” (Népszabadság 1961. szept. 3. 3); „A női konfekció nagy forgalomra *készült fel* a gyűrhetetlen, szintetikus *anyagból* varrt »Jester« *szoknyából*, valamint a különleges mintájú matlaszé és kordbársony *pongolyákból*” (Hétfői Hírek 1961. dec. 4. 2); „Hirtelen elhatározással a kámrába és a fészerbe futott, kötőfékeket kerített elő és egyedül kezdett a mentéshez. A kötőfékekkel *kierősítette magát* a *kúthoz* legközelebb eső *fához* és a jeges falú kútba *ereszkedett*” (Népszabadság 1964. ápr. 3. 9); „A vasárnapra virradó éjszaka kétezer tengerésztiszt *gyűlt össze* Rio de Janeiro egyik *külvárosában* levő tiszti *klubban*” (Népszabadság 1964. ápr. 1. 7); „Terminológiai szempontból is különleges *jelentősége van* a műszaki *zsebkönyveknek* vagy *kézikönyveknek* szánt műszaki *kompendiumoknak*” (elhangzott 1963. máj. 28-án, a műszaki nyelvről folyó tanácskozáson); „A játékosok közelebbi *kapcsolatba kerültek* a hóval borított pálya *talajával*” (elhangzott a Kossuth Rádióban, 1963. febr. 10-én, 22 óra 15 perckor); „Nincs ma már a városnak szinte egyetlen olyan része sem, ahol ne *találkozná* az ember a felkelő *nappal* díszített olimpiai *lobogóval*” (Népsport 1964. okt. 5. 3). — A névutós határozókkal is megeshet hasonló hiba. „A vártnál nehezebben csak 3:2 arányban *tudott győzni* a japán válogatott *a magyarok ellen* sikerrel szereplő *brazilok ellen*” (Népsport 1964. okt. 22. 6).

Ebben a típusban is a tárgyragos formák okozzák a legtöbb bajt: „A szerencsétlen embert az utóbbi szűrés az ádámcsutka magasságában érte, *átvágta* a hangszálak *izmait* működtető *idegszálakat*, sőt a *vénákat* is...” (Esti Hírlap 1963. jan. 8. 6); „*Ő írta* le először azokat a különféle *béltbetegségeket* okozó *baktériumokat*, amelyeknek egy része a tífusz, más része pedig inkább a kóli bacillushoz hasonlít” (Élet és Tudomány XVIII, 86); „... az ENSZ-csapatok a katangai fővárosban hosszú órákon át tartó súlyos harcok árán *elfoglalták* az elisabethville-i *belvárost* a külvárossal összekötő *aluljárót*” (Népszabadság 1961. dec. 7. 4); „... a földalatti vasutat építő vállalat értesítette a fővárosi tanácsot, hogy a nyáron *lebontják* a Deák téri *munkahelyet* körülvevő *falat* is, és a területet *rendezik*” (Esti Hírlap 1962. márc. 12. 3); „Látta a Szabadtéri Játékok lázában égő Szegedet, a Dóm tér zsúfolt nézőterét, az önfeledten szórakozó, jólöltözött vendégeket, *élvezte* az ízes *ételeket*, tüzes *italokat* kedvelő magyarok *vendégszeretét*” (Népsport 1963. aug. 20. 7); „Müncheni, nürnbergi, tübingeni, stuttgarti, mannheimi, flensburgi sörházak patinás, ódon csarnokaiban ismét *csapolják* a *teutonvért* oly sebes keringésre sarkalló *sört*...” (Népszabadság 1963. ápr. 7. 2); „*Helytelenítette* az amerikai *álláspontot* fenntartás nélkül támogató *nyilatkozatot*” (elhangzott a Kossuth Rádióban, 1962. okt. 26-án a 7 órás hírek között); „Kormányja ellenzi, hogy az első szakaszban *megsemmisítsék* a tömegpusztító *fegyvereket* célba juttató *eszközöket*” (uo. 1962. aug. 8-án, a 20 órás esti krónikában); „A csatárok *összehoztak* néhány *gólt* ígérő *helyzetet*” (uo. 1961. nov. 12-én, 15 óra 10 perckor, egy sportközvetítésben); „Ezek után bemegy az irodába, *odaadja* a szállítmány minden *darabját* pontosan feltüntető *listát* a főkönyvelőnek...” (Népszabadság 1964. márc. 29. 15); „Szigorúan *megbüntetik* a *vásárlókat* megkárosító *elárusítókat*” (Esti Hírlap 1961. szept. 11. 6); „A Televízió új vetélkedőjének biológusversenyzői *kipróbálják* a szigorú *versenyfeltételeket* biztosító hangszigetelt üvegfülkék *jelzőberendezését*...” (Rádió és Televízió Újság 1963. VIII. évf. 12. sz. 1; címlap); „Jó lenne tehát *megszigorítani* a lakóterületek *csendjét, rendjét zavaró* munkák végzésére *vonatkozó* engedmények *kiadását*” (Népszabadság 1961. szept. 7. 7; ez a mondat valamennyi eddig említett hibával „ékes”); stb.

Kiváltképpen megtévesztő, ha a tipografizálás, írásjelezés is azt sugallja, hogy a melléknévi igenév bővítménye az igéhez (vagy egy főnévi igenévhez) tartozik: „*Kiutasították* a Szovjetunióból a *kémeket* | segítő amerikai és angol *diplomátákat*” (Népszabadság 1963. máj. 14. 3; címként s a függőleges vonaltól új sorba szedve); „*MEGCSODÁLOM A LOVAIKAT* peckesen megülő *pásztorokat*, a híres *gauchókat*” (Népszabadság 1963. ápr. 25. 6; bekezdés élén, mintegy alcímként, a nagybetűs rész ráadásul félkövér szedésű is); „Az ENSZ indiai egységei súlyos harcok árán tudták csak *elfoglalni* az *ENSZ-parancsnokságot*, [így, vesszővel!] a repülőtérről összekötő *útszakaszt*” (Népszabadság 1961. dec. 6. 1).

A félreértés természetesen csak akkor állhat elő, ha az igenék és az igenév bővítményének jelentése olyan természetű, hogy egymással kapcsolatba léphetnek. Ehhez a lexikai föltételhez tárgyi bővítmény esetén még egy grammatikai is csatlakozik: az igenév és az ige tárgyának egyaránt vagy határozottnak, vagy határozatlaninak kell lennie. Másképp nincs meg a félreértés veszélye; vö.: „*Nézem villámokat* lövellő *szemét*”. Sőt az ige határozatlan tárgyának előrevetett határozatlan névelője is azonnal világossá teszi a mondat szerkezetet, még akkor is, ha az igenév tárgya szintén határozatlan ugyan, de többes számú:

„Elítéltek egy vásárlókat megkárosító bentest” (elhangzott a Kossuth Rádióban, 1964. márc. 1-én).

4. Más esetben is keletkezhet hasonló zavar. Előfordulnak olyan mondat-szerkezetek is, amelyekben két azonos toldalékú — rendszerint páros kötőszóval kapcsolt — mellérendelt mondatrészt találunk, s a hátrább állóhoz egy igenévi jelző csatlakozik (illetőleg ez maga igenév). Ha ezt az igenevet olyan bővítmény előzi meg, amelynek ragja megegyezik a halmozott mondatrészekével, az olvasó egy ideig úgy véli, hogy az első halmozott mondatrésznek ez a bővítmény van mellérendelve: „A norvégek ujjongó örömmel nemcsak egy győzelmet, hanem egy olimpiai »szépséghibát« kijavító diadalt ünnepeltek” (Népsport 1964. febr. 9. 4); „Pedig az ő idejében nemcsak az ellenféllel, hanem az elnyomás éveiben a haladást, a szabadságot, a munkássportot képviselő Vasassal szemben állókkal is fel kellett venni a küzdelmet” (Népsport 1962. okt. 11. 2); „... sikertelenek maradtak Clay amerikai tábornok azon kísérletei, hogy részben páncélosok felvonultatásával, másrészt pedig... polgári ruhás személyekkel megrakott személygépkocsik Kelet-Berlinbe történő »áttörésével« kényszerítsék ki a nem katonai állományú amerikai személyek igazoltatási kötelezettségének visszavonását” (Dél-Magyarország 1961. nov. 5. 2).

5. Mit is mondhatnánk végül az efféle mondat-szerkezetekről? Fejtegetéseink elején HALÁSZ GYULÁT idéztük. Befejezésül hallgassuk — és szívleljük — meg a felszabadulás előtti időszak másik kiváló nyelvújítójának, KOSZTOLÁNYI DEZSŐNEK tanácsát: „Tanuljuk meg, hogy az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk” (Erős várunk, a nyelv 62).

II. Az állítmány személybeli egyeztetésének kérdéséhez

1. „A személybeli egyeztetés a vonatkozó mellékmondatokban” című cikkem (Néprajz és Nyelvtudomány I, 87—104) az efféle egyeztetés egyik következetesen érvényesülő szabályaként állapította meg, hogy ha a vonatkozó mellékmondat első vagy második személyű névmást (névmási határozószót) értelmez, s benne a vonatkozó névmás az alany szerepét tölti be, akkor állítmánya első, illetőleg második személybe kerül (az ott idézett irodalmon kívül vö. még: KELEMEN BÉLA, Jó Magyarság 1. kiad. 205; 2. kiad. 100; 3. kiad. 100; MAJTYINSZKAJA, Vengerszki jazik III, 151—2, 280—1; TOMPA: MMNyR. II, 144). Ezt az egyeztetési törvényt számos példán igazoltam, s most csak azért említek néhány újabbat, hogy az olvasó különösebb utánakeresgélés nélkül is láthassa, miről van szó voltaképpen: „Én, aki vele csak mind hadakoztam | kibékülnék a haragvó halállal” (József A.: Flóra I.); „Persze hogy szólni sem mert hozzám azelőtt, hozzám, aki a tíz ujjamra tíz fiatal s egészségest kaptam volna, ha akarom” (Bárány Tamás: Szüreti fűrt. Elbeszélések. II, 173); „Higgyetek nekem ti, akik | Fáradoztok kincsekér” (Petőfi: A szerelem).

Mindehhez hozzátettem: „Ha az említett szabály alól mégis találunk kivételt, akkor ezt a magyar nyelv nyelvtani rendszerétől szokatlanul eltérő nyelvi jelenséget valamiféle különleges írói szándék hozhatta létre. József Attila mintegy kívülről szemléli önmagát, mikor ilyen sorokat ír le: »Ó, mi vár még | veám, ki immár néma, hangtalan« (Csend). Hasonló okból hasonló módon szerkeszti egy mondatát Kosztolányi is: »Megsiratom magamat, ki ma él...« (Lám ma újólag... A bús férfi panasza)” (i. h. 90).

Azóta nem egy példát találtam efféle mondat szerkesztésre a széppróza, sőt a publicisztika nyelvében is. Úgy vélem azonban, hogy ezek nem a lírai objektív én-szemlélés nyelvi tükrözései, tehát — ha egyiket-másikat meg lehet is magyarázni — nemcsak nyelvtanilag szabálytalan, hanem stilisztikailag sem indokolható, hibás egyeztetési formának kell tekintenünk őket; vö.: „*Velem, aki maga is részt vett* néhány kritikai tanulmány írásával a helytelenül értékelt íróink (Fodor József, Sándor Kálmán) helyes értékeléséért folyó harcban, erről nem kell vitatkozni” (Népszabadság 1957. nov. 23. 4); „*Kíméletlenül őszinte voltál és ezerszer különb, mint én, akiről lehullott a lepel, aki magára hazudta a nyugalmat, becsületességet, mindent!*” (Népszabadság 1957. okt. 27. 7; itt a közbeeső — személyátsugárzás nélküli — vonatkozó mondat okozhatja a harmadik személybe való átcsapást); „*Ki tudja, talán bűnül róják fel nekik, hogy Moszkvával beszéltek, hogy kapcsolatot tartanak velem, aki vörös posztó anynyiak szemében*” (Gergely Sándor: Szüreti fürt II, 266; itt pedig az a körülmény válthatta ki az állítmány harmadik személybe kerülését, hogy a szólás többnyire ebben a személyben szerepel).

2. Ha a mondat alanyai különböző személyűek, akkor közös állítmányuk „szabályosan mindig többes számú, s a legkisebb sorszámú személyhez igazodik” (MMNyR. II, 143). Ez az ismert szabály azonban — úgy látszik — elsősorban csak az alanyhalmazás leggyakoribb típusára vonatkozik, arra, amelyben az alanyok között egyszerű vagy hozzátoldó kapcsolatos viszony áll fenn. Az akadémiai nyelvtan még a szabályostól eltérő egyeztetés illusztrálására is ilyen viszonyú alanyokat mutat be: „*Legföljebb ha utólag, hozzátoldásként kerül sorra egy másik személyű alany, akkor nem vesszük figyelembe az egyeztetésben: »A kölcsön elfogyott. — Igénybe vette Clarke, Falke, Butther és — sajnos én is«* (Brecht—Hajnal: Állítmányok meg 33)” (uo. 144).

Ha az alanyok között másfajta mellérendelő viszony van, a kivételes egyeztetés nemcsak az utólagos hozzátoldáskor érvényesülhet. Az úgynevezett összefoglaló kapcsolat esetén még többnyire a szabályos egyeztetés járja: „... sem a ma élő mongol, kínai, cseh, szovjet tudósok, sem magam ezt a szép nagyemlőst nem láttuk” (Dr. Anghi Csaba: Élet és Tudomány XVIII, 330); „*Se én, se a tanár elvtárs nem neveltünk*” (Lengyel József: Premn Ferenc hagyatott élete. 1959. II, 19); „*Az első gólnál szerencséje is volt: én is, Nagy Pista is többször belenyúltunk a labdába, de az mindig a jugoszláv szélső elé pattant vissza*” (Népsport 1963. okt. 10. 3). — Am ilyenkor az is előfordul, hogy az állítmány a hozzá közelebb levő alannal egyezik (tehát úgynevezett alaki egyeztetés áll elő): „*Azon a mérközésen Várhidi is, én is kihagytam egy tizenegyet*” (Esti Hírlap 1962. máj. 19. 6); „*Ettől sem én, sem Monsieur Duval nem adja fel homlokegyenest ellentétes meggyőződését*” (Népszabadság 1963. szept. 1. 5); „*Sem én, sem ők nincsenek olyan helyzetben*” (az élőnyelvből).

Ezeket a „szabálytalan” egyeztetéseket tarthatjuk ugyan hibásnak is (bár főleg az utóbbi eléggé természetesen hangzik), de semmiképp sem helyteleníthető, azaz teljesen szabályszerű az állítmánynak a közelebbi alanyhoz való igazodása akkor, ha az alanyok között fokozó kapcsolatos, ellentétesen hozzátoldó vagy kizáró ellentétes, továbbá választó viszonyt találunk: „... *mi is, sőt az angolok is jobban játszottak, mint csoporttársaink*” (Népszabadság 1962. jún. 2. 12); „*Nemcsak mi, mások is érhetnek el világsúcúkat...*” (Népsport 1964. febr. 3. 3); „*En nem, de talán más sem fog arra vállalkozni, hogy ezt a munkát a leíró nyelvtan számára idejében elvégzi*” (Elekfi László: I. OK.

IX, 364); „Lakásügyben amúgy sem én, hanem az elnök döntött...” (Népszabadság 1964. jan. 12. 15); „Az értelmi fogyatékosokkal nem mi, a gyógypedagógusok foglalkoznak” (Esti Hírlap 1963. ápr. 22. 3); „Vagy ő, vagy én megyek el” (az élőnyelvből); stb. Legföljebb annyit mondhatunk, hogy ezek a mondatok hiányos szerkezetűnek is felfoghatók, úgy, hogy első alanyuk mellől hiányzik a megfelelő számú és személyű állítmány. — Hasonló a helyzet akkor is, ha az állítmány külön-külön bővítménnyel vonatkozik az egyes alanyokra: „A szőnyeg egyik sarkán *Popovic*, a másikon *én álltam*” (Népszabadság 1961. dec. 25. 32); „Az előbbieknél *én*, az utóbbiaknál *dr. Sikos Károly dolgozik*” (Népszabadság 1963. máj. 30. 5).

Az alaki egyeztetésnek említett típusai egyébként az állítmánynak nemcsak személybeli, hanem puszta számbeli egyeztetésében is megmaratkozhatnak (vö.: Magyar nyelvhelyesség² 247; DEME: Nyr. LXXXIV, 431).

3. A különböző személyű alanyokhoz hasonlóan igazodik az állítmány a különböző személyű tárgyakhoz is. Ha az igei állítmánynak két (vagy több) határozott tárgya van, s közülük az egyik első vagy második személyű, a másik (illetőleg a többi) pedig harmadik személyű, az ige ragozása általában az első vagy második személyű tárgyra utal.

Ha tehát az egyik határozott tárgy első személyű, a másik (vagy a többi) pedig harmadik személyű, az ige alanyi ragozásba kerül: „... *engem* meg az öcsémet intézetbe *hoztak*” (Népszabadság 1963. ápr. 20. 7); „Mindennek *elmondott engem és az urát*” (Tatay Sándor: Fehér hintó. 1963. I, 90); „*Mihail Szoszunov vámfelügyelőt, a határellenőrző állomás két tisztjét és engem a fékevesztett személyek belöktek, majd bezártak a vagon fülkéibe és öt óráig nem engedtek ki*” (Népszabadság 1963. szept. 12. 2); „Ha a 80 kg-os *Haast* és 62 kg-os *jómagamat elindítanak egy 35 fokos lejtőn...*” (Népsport 1964. febr. 16. 4). Ezt az egyeztetést ajánlja MÉSZÖLY GEDEON is: „az »engem is, őt is látták« emígy volna helyesen: »engem is, őt is láttak« (egészen magyarosan: »engem is láttak, őt is«)” (Nyelv és Irodalom II, 43).

De ha az első személyű tárgyat hátravetjük, mintegy utólagos hozzátoldásként, akkor az ige tárgyas ragozása lesz. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ az ilyen egyeztetést látná szívesen. A következőket írja: „Mátsutt ezt olvasom: »Már nem ismerte meg apámat, testvéreimet és engem«. Az alanyi és a tárgyas-igeragozás zagyvaléka, közös vonzóigével. Magyarul: »Már nem ismerte meg apámat, testvéreimet, engem sem«” (Erős várunk, a nyelv 62). Hasonló példa: „Sokan *bírálják* mostanában *a magyar labdarúgást s engem is...*” (Népsport 1963. máj. 19. 1). A MÉSZÖLY idézte mondat eszerint így is javítható: „*Őt is látták, engem is*”.

Ha az egyik határozott tárgy második személyű, másik (vagy a többi) pedig harmadik személyű, s az alany nem egyes szám első személyű, az ige ragozása hasonlóképpen alakulhat, mint az előzőleg vizsgált esetben. Tehát: „*Téged és őt ott láttak*”; vagy: „*Téged ott láttak, őt is*”; de: „*Őt ott látták, téged is*”. Ha az alany egyes szám első személyű, az ige mindenképpen tárgyas ragozása lesz, s ha a második személyű tárgy nem hozzátoldásszerű, erre utal: „*Téged és őt ott láttalak*”; vagy: „*Téged ott láttalak, őt is*”; de: „*Őt ott láttam, téged is*”.

Ha azonban az ilyen halmozott tárgyak fokozó vagy ellentétesen hozzátoldó kapcsolatban, kizáró ellentétben vagy választó viszonyban vannak egymással, az állítmány a hozzá legközelebb levő tárgyhoz igazodik. Ha ez a tárgy

harmadik személyű, az ige ragozása erre utal, még akkor is, ha az első vagy a második személyű tárgy nem hozzátoldásszerű: „*Engem, sőt Pétert is meghívták*” (az élőnyelvből); „*Nemcsak téged, hanem a feleségedet is szívesen látjuk*” (uo.); „*Nem téged, Mártát keresem*” (uo.); „*Akár engem, akár jótevőmet fogta gyanúba Hébert úr, nagyon megbántott vele*” (Diderot: *Az apáca*. Ford.: Máté Klára. 1961. 135).

NOTIZEN ZU DER UNGARISCHEN SATZBILDUNG

von
E. RÁCZ

Der Verfasser untersucht zwei Probleme der ungarischen Sprachrichtigkeit. Im ersten Teil seines Aufsatzes befasst er sich mit dem Gebrauch der Partizipialkonstruktionen. Er stellt fest: wenn in solchen Konstruktionen die Ergänzung des Partizips eine Endung bekommt, die der Ergänzung des Zeitwortes ähnlich ist, so kann es einen Missklang, bei gewisser Wortfolge sogar ein Missverständnis hervorrufen. — Im zweiten Teil untersucht er, ob in der Satzaussage nach mehreren Satzgegenständen Einzahl oder Mehrzahl zu gebrauchen ist. Er fügt ergänzende Bemerkungen zu seinem früheren Artikel, wo er das gleiche Problem in den Relativsätzen behandelt hat (In: *Népr. és Nyelvtud.* = *Volkskunde u. Sprachwissenschaft* I, 87—104), er untersucht weiterhin, wie sich die Beugung der Satzaussage nach den mehreren Satzgegenständen und Objekten richtet, die miteinander nicht in einfachem kopulativen, sondern in einem komplizierteren nebenordnenden Verhältnis stehen.

SZÓLÁSOK AZ ARASZ ÉS AZ UJJ SZÓVAL

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Testrésznevekből alakult mértékneveink történetéről írott tanulmányom anyaggyűjtése közben szép számmal találtam olyan állandó szókapcsolatokat, szólásokat, közmondásokat, amelyek egyik eleme a tőlem vizsgált valamelyik testrésznev. Ezúttal az *arasz* és az *ujj* különféle frazeológiai egységekben¹ való előfordulását mutatom be.² A főbb csoportok elkülönítésében O. NAGY GÁBORT követem (Mi a szólás? Vö. MNy. L, 110—26; 396—408). A vizsgált anyag azonban megkívánja, hogy ezen túl több tartalmi és formai szempontot is figyelembe vegyek. A szókapcsolatok keletkezésének magyarázatát nem tekintem elsődleges feladatommak, erre csak ott térek ki, ahol az eddigi magyarázatokkal nem értek egyet.

Az összegyűjtött anyagban vannak ma is használatos, és vannak elavult vagy elavulóban levő kifejezések. Erre az egyes szerkezetek bemutatása során utalok. Ha a jelentés már nem világos, lehetőleg szövegkörnyezetben idézem a szókapcsolatot, hogy a nagyobb összefüggésből az értelemre fény derüljön.

2. A) Arasz

Az *arasz(t)* szó ma már ritkán használt szava a köznyelvnek, a vele kapcsolatos szókapcsolatok is jobbára elavultak. Az elavulást egyeseknél az segítette elő, hogy egy másik, ma már szintén nem vagy csak ritkán használatos mértéknévvel együtt szerepeltek, másoknál viszont a társadalom szemléletváltozása okozta a feledésbe merülést.

Közmondások:

Más régi mértéknev társaságában szerepel az *arasz*: *Ha elhuztad az ölet, huzd el az araszt is.* (Margalits: Közm. 22); „*ha elhúzta a singet, húzza ki az araszt is*” (Mikszáth: Almanach 231).* Az utóbbiban a közmondást megelőző mondatból érthető a kifejezés jelentése: „Várja ki az az asszony siromig” írja előzőleg Mikszáth. Tehát akár az *öl*, akár a *sing* áll az *arasszal* szemben mint

¹ A frazeológiai vagy szóképzési egységet összefoglaló elnevezésként használom, az állandó szókapcsolat ezeknek már egyik alfaját jelenti.

² Az *öl* hasonló szerepére egy korábbi dolgozatomban röviden már utaltam, l. Néprajz és Nyelvtudomány III—IV, 124—25.

A *-gal jelölt adatok a Nagyszótár cédulaanyagából valók.

nagyobb mértékegység, az erkölcsi érdekű cselekvésre felszólító közmondás értelmé ez: 'a nagyobb, hosszabb ideig tartó dolog után a kisebbet, a rövidebb ideig tartót is véghez kell vinni'.

„rosszak az emberek, *singre huzzák az araszt*, nekem pedig sok az irygem, sokat pletykáz a világ” (Gyarmathy Zs.: Onkéntes martirok 23.); jelentése: 'kicsiből nagyot csinál'.

Tartalma szerint az ítéletet közlő közmondások közé tartozik a ma már szintén elavult, de forrásaim bizonyosága szerint korábban az egész magyar nyelvterületen ismert *Huncut a paraszt, mihelyt egy araszt* szókapcsolat. E főváltozattól a variánsok legtöbbször csak az időhatározó mellékmondat kötőszavában különbözik. Ugyanígy alakban fordul elő egy 1898-ból való nagyszótárbeli adatban (Lórinicz Gy.: Föld 53)*; így találjuk az OrmSz.-ban is (17); *mihán* kötőszóval 1899-ből: (Deák I.: Göcseji historiák 26)*; *Sirisaka ha csak* kapcsolatos alakban közli (Közm. 80); *Margalits* ugyanígy (Közm. 22); egyes vidékeken *mihelyest* kötőszóval (Nyr. 28 : 141); másutt *míg*-gel (Nyr. 31 : 49) kapcsolatos formában ismert. *Margalits* még feljegyezi *Huncut a paraszt, mihelyt három araszt* változatát is (uo.); *Implom József* pedig *Gyuláról Ravasz a paraszt, ha már egy araszt* alakban (l. az ÜMTSz. cédulaanyagát) ismeri.

A közmondás hangulatáról és az azzal jelen esetben szorosan összefüggő eredet kérdéséről egymásnak ellentmondó nézetek születtek. ZOLNAI BÉLA szerint „tréfás közmondás”, s azt jelenti, hogy a paraszt túljár az úr eszén már gyermekkorában (l. az ÉrtSz. cédulaanyagát). Sokkal valószínűbb azonban, hogy eredetileg nem tréfás, hanem pejoratív hangulatú, és az ugyancsak elavult *Sülve jó a paraszt-féle* közmondásokéhoz hasonló szemlélet szülte. Minden bizonnyal MÓRÁNAK van igaza, amikor „az úri szólásmondások” közé sorolja: „Az úri szólásmondásokban mintha több volna a gyűlölet — írja —. Mert az egyik szerint *»huncut a paraszt, ha már egy araszt«*. A másik szerint pedig, amelyik alighanem a Dózsa György tiszteletére termett, de ma is él, *»sülve jó a paraszt, akkor is a fene egye meg«*.” (Móra: A világ így megyen 212, Szépirod. Kk. 1956, Úrgyűlölet). Ezt a véleményt igazolja a szólásnak a mai nyelvhasználatból való eltűnése is.

A nyelvi formát e kettős tagolódású elavult közmondásban a *paraszt* és *araszt* szó hangalakai hasonlósága determinálta. Az *araszt* helyett egyetlen változatban sem fordul elő e mértéknév eredetibb, *-t* nélküli formájában még olyan nyelvújításokban sem, amelyekben egyébként az *araszt* alak szokásos. E két szó hangsorának szinte teljes azonossága miatt elég gyakran került rímelő párhuzamba irodalmi eredetű szövegekben is, például: „Még akkora, mint az *araszt*, | nyögi terhét már a *paraszt*” (Illyés: Dózsa György beszéde a ceglédi piacon; régebbi irodalmunkból hasonló rímre példa Vahot I.: Restauráció 71; 1845-ből)*. Hasonló összecsengése miatt a *haraszt* és *paraszt* is sokszor szerepel együtt, például: „Betyár alatt zireg-zörög a *haraszt*, | Nyárközépben takarodik a *paraszt*” (MNépkölt. I, 394; 55. vers); „Esik eső a *haraszt*on, | Nem kapok én a *paraszt*on, | Hej, jó az isten, jót ad nekem, | Hej, csikós bojtár vesz el engem!” (MNépkölt. I, 364; 4. vers). Mindebből az látszik, hogy a *Huncut a paraszt, mihelyt egy araszt* közmondásban nem az *araszt* a vezérszó, más kisebb mértéket megnevező mértéknév is belekerülhetett volna, csak az alak párhuzam kényszere kapcsolta ritmikus szerkezetű frazeológiai egységbe ezt a két főnevet.

Csúfolódó népi mondókák:

Paraszt, keze lába hat araszt (használata elavult; századeleji az adat az ÚMTSz. cédulaanyagában Fejér megyéből); Erdélyi is feljegyezte (Népd. és mondák III. 157)*, de a *hat* helyett nála az *egy* mennyiségjelző van az *arasz*t előtt. Nyilvánvaló tehát, hogy a *paraszt* szó pejoratív hangulata adta e mondókák csúfolódó jellegét, s nem a kifejezés második része, amelyben a kicsúfolt kezének, lábának igen különböző nagyságáról van szó. Itt is az alaki hasonlóság kapcsolta össze a két szót.

Más csúfolódó mondóka: *Három äraszt ä nyelve | Csizmätälpnak jó lenne* (Vajda I. Vőfélyversek, népd. 72, l. az ÚMTSz. cédulaanyagát); *Koprád hat araszt: Nem közibénk való vagy* (Betlehemes játék 4. l. az ÚMTSz. cédulaanyagát).

B) Ujj, ujjnyi

Az *arasz(t)* első előfordulása óta már csak mértéknévként él nyelvünkben, érthető, hogy a frazeológiai egységekben is csak ez a jelentése fordul elő. Az *ujj* szó azonban mind testrész, mind mérték jelentésben használatos egészen a mai napig, de csak az első értelemben fordul elő szókészleti egységekben, ezek azonban igen szép számmal vannak, és sok közülük még ma is eleven. Mértékjelölő szerepben az *ujjnyi* származék a megszokottabb, a frazeológiai egységekbe is ez került be.

Állandó szókapcsolatok:

A következő kifejezések az állandó szókapcsolatoknak abba a típusába tartoznak, amelyekben a főnévi elem eredeti jelentésében szerepel, és csak nyomósítja a pusztá igével is kifejezhető jelentéstartalmat.

Egy ujjal se nyúl hozzá (itt a *nyúl* a *bánt* szinonimája). Csak tagadó, illetőleg tiltó formában fordul elő, az igei rész ragozható benne: *Egy ujjal nem nyulna hozzá* (Margalits Dugonicstól idézi: i. m. 734); „Hej, pedig megmondtam kendtéknék, a gyerekekhez *egy ujjal se nyuljanak*” (Bálint S.: Történetek a szegedi betyárvilágból 96; vö. még SzegSz. II, 616). Változata: *Kis ujjammal sem bántottam* (Dugonics, idézi Margalits: i. m. 734). Ugyancsak változatának látszik, de az ige általánosabb értelmű az *Egy ujjal sem mozdítja* kapcsolatban. Ez utóbbi megvan már a Müncheneri Kódexben is: „de ok lac vyockal sem akariac mozdaitani azokat” (MK. 28 v a).

Szólások:

A köznyelvi szókapcsolatból keletkezett tulajdonképpeni szólások ígés szerkezetei közé sorolhatjuk az *ujjal mutat* (~ *mutogat*) valakire kifejezést. Szólássá a kapcsolatban szereplő szavakon végbement jelentésváltozás teszi, jelentése 'kicsúfol, kigúnyol', pl.: („A ritka bölts meg nem nyugszik azon, mikor sok tanulatlan elme maga feledett álméllködásra veszi dolgát és *ujjal mutogat reája*” (Fal: UE. 380, l. NySz. III, 852; vö. még Nyr. 25 : 501).

Ugyanebbe a csoportba sorolható az állító és tagadó formában egyaránt használható *az ujjából szopta*, illetőleg *nem az ujjából szopta* szólás, jelentése: 'maga találta ki', illetőleg 'nem maga találta ki'. Igéje ragozható, s mivel az *ujj* birtokos személyragosan szerepel benne, ennek sorszáma is változó, mert igazodik az igealak személyragjához. Például állító formában: „*Vyodbol szoptad*

(Bal: CsIsk. 161, NySz. III, 852, l. még Szirmaynál, idézi Margalits: i. m. 734); tagadó formában: „Ezeket én *nem az ujjomból szoptam*” (GKat: VálsT. II. Előb. 60, NySz. III, 852; l. még Fal. NE. 74, NySz. uo.; Czegl.: Japh. 154, NySz. uo.; SzegSz. II, 616). Igeneves szerkezetben is előfordul: „*Ujjadból szoptott gyanu*” (Sirisaka: Közm. 270, Faludi F. Jegyzőkönyvéből). A szólás eredete tisztázatlan. Különböző idegen nyelvi megfelelőikkel való összekapcsolása éppúgy nem fogadható el, mint ahogyan kétes bizonyos keleti legendákkal való összefüggése is (vö. O. NAGY GÁBOR: Mi fán terem? 350–52). Véleményem szerint legtermészetesebben úgy magyarázhatjuk a szólást, hogy a gyermekek ujj szopásával hozzuk kapcsolatba. Közismert dolog, hogy az értelmey nyiladozó kisgyermek — aki még gyakran szopja az ujját — szívesen és sokszor mesél kitalált, fantáziája-szülte történeteket, amelyeket végül maga is elhisz, jóllehet sohasem történtek meg, amelyeket — képszerű kifejezéssel élve — a maga ujjából szopott. Ez a csaknem minden családban tapasztalható, megfigyelhető gyerek szokás könnyen alapul szolgálhatott az *ujjából szopta* kifejezés 'maga találta ki' jelentéséhez. Ebből sokkal könnyebben megérthetjük a köznyelvi kifejezésben végbement jelentésváltozást, mintha a medve talpnyalogatásával próbálnánk megmagyarázni, vagy például azzal a héber legendával, amely szerint Ábrahám Gábiel angyal ujjából szopott tejet tíznapos koráig (vö.: O. NAGY: i. h.).

Az előzőekhez hasonlóan ma is használt köznyelvi eredetű tulajdonképpeni szólás, igés szerkezet az *ujjat húz valakivel* 'összevesz' jelentésben. Még a szavak eredeti értelmében, tehát nem szólásként szerepel a következő anekdotarészletben: „Játszok én is. Elő cimbora (s meglóditja Veszelkát [ti. Rózsa Sándor]), *ujjat húzzunk!* Rózsa Sándor és Veszelka Imre összeakasztanak. Ropognak az ujjak. Rózsa Sándor Veszelkát a falhoz pöndöríti.” (Bálint S.: Történetek a szegedi betyárvilágból 107–8). Ez a régóta ismert s még ma is eleven szólás szintén előfordul tagadó formában: „Pör nints, *újat nem húz* szomszéd szomszédjával” (Orczy: KöltSz. 21, NySz. III, 852). Régebbi változatában a *húz* ige helyén többnyire a *von ~ vonsz* állott: „*Nem akart senkivel ujjat vonni*” (Dugonics: Etelka I, 162; idézi a SzegSz. II, 616); „*Ujjat vonszon vala Rómával*” (Pós.: Igazs. 190, NySz. III, 852; lásd még: Faludi: TE. 799; Czegl.: MM. 79, NySz. uo.; Pázm.: Préd., Kal., NyK. XV. 381, NySz. uo.; Szeg.: Aqu. 68, NySz. uo.; Bal: CsIsk. 312, NySz. uo.).

Ugyancsak köznyelvi szókapcsolatból keletkezett tulajdonképpeni igés szólás az *ujján forgatja*; változatai: *az ujsa körül forgatja*; *az ujján csavarja*; *ujja körül csavarja*; jelentése: 'azt tesz vele, amit akar'. Régebbi változatai: *Ujjodra tekerheted* (Erdélyi, idézi Margalits: i. m. 734); *Ujjon forgathatni*, *mint a gyűrűt* (Dugonics, idézi Margalits, uo.), s talán ide tartozik az ugyancsak Dugonics közölte hiányos szólás: *Fel birja a kis ujjára* (l. uo.). Az utolsó előtti változat már a szóláshasonlatokra emlékeztet, azonban lehet, hogy Dugonics egészítette ki ilyen alakúvá. Mert csak a *forogat* igével alakult variánsokra illik a gyűrűvel való kapcsolatba hozás, a *csavar*, *teker* igéket tartalmazókra nem. JUHÁSZ JENŐ a következő adat alapján egy ismert gyermekjátékkal, a cserebogárforogatással próbálja magyarázni a szólást: „Az az asszony úgy csavarja az urát az ujsa körül, mint a gyerek a cserebogarat” (vö. MNy. LVI, 470).

A szólásoknak ugyanebbe a típusába tartozik a *megégeti a száját* kifejezéshez hasonló *mögégeti az ujját* szegedvidéki szólás (SzegSz. II, 616). Jelentése 'baja származik valamiből'.

Szóláshasonlatok:

Valamely frazeológiai egység alapjául szolgáló fogalom nyomósítását kifejező szóláshasonlatok szép számmal alakultak az *ujj* szóval. Ilyen a biztos tudást hangsúlyozó *Tudja, mint az öt ujját* (l. Margalits: i. m. 734); régebbi változatában *tíz ujj szerepel: Mint az tíz nyomot vgy tudom* (Decsi: Adag. 116; NySz. III, 852); jelentését tekintve ehhez hasonló a *Kis ujjában több van, mint másnak a fejében* (Sirisaka, idézi Margalits: i. m. 734). (Ellentéte: *Azt sem tudja, hány az ujj*. Dugonics jegyezte fel — l. Margalits: i. m. 734 —, formája szerint azonban ez nem szóláshasonlat, hanem egész mondatot alkotó szólás; csak jelentése miatt említtem ezen a helyen.)

A mindenét elvesztett embert jellemzik a következő szóláshasonlat-változatok: *Úgy maradt, mint az ujjam* (vö. pl. SzegSz. II, 616; Margalits: i. m. 734); *Meztelen, mint a kisujjam* (uo. l. még: Nyr. 72 : 180).

A felsorolt szóláshasonlatok mindegyike változó alakú, az igét tartalmazók ragozhatók, a névszói állítmányú főmondatokkal rendelkezők szükség szerint összetett állítmányúakká válhatnak.

Közmondások:

Az *ujj* szóval keletkezett közmondások általában ténymegállapító logikai ítéletet közölnek: *Ha az ujjadat mutatod neki, a kezedet kéri* (Bálint S. idézi Kovács János: Szeged és népe című könyvének 468. lapjáról a következő értelmezéssel: „ha egyszer jószívűségből segítettél vkin, utána már el is várja a támogatásodat”; vö.: SzegSz. II, 616). Többféle változatban él még ma is, Margalits a korábbi gyűjteményekből a következő formákat közli: *Ha ujjadat nyujtod, kezedet ragadja* (Kis-Vicay); *Ha ujjat adsz, karod kéri a telhetetlen* (Dugonics); *Ha a kis ujjadat mutatod, mind a tizedet kívánja* (Nyr. 7). Ellentéte a könnyelműen nagylelkű embert jellemző régi közmondás: *Ki ujját kapja, annak karját is nyujtja* (Dugonics).

Az emberek eltérő természetére utal az ugyanebbe a típusba tartozó *Az ujjunk se egyforma* közmondás. Ma is igen eleven (vö. pl. Móra: Ének a búzamezőkről 68, Bp. 1944). Dugonicsnál kérdő formában találjuk: *Öt ujjad közül egyenlő-e kettő?*; Erdélyinél ténymegállapításként: *Ujjaink sem egyenlők* (vö. Margalits: i. m. 734).

Az erkölcsi érdekű felszólítást tartalmazó közmondások közé tartozik (bár alkalmi használatban szólás is lehet) a ma is közismert kifejezés: *Nem esik le a(z arany) gyűrű az ujjadról, vagy ujjáról*; jelentése: 'nem megalázó dolog, ha valaki szokatlan, esetleg nehéz vagy kellemetlen munkát végez'.

Az ujjnyi mértékjelölő melléknév csak néhány elavult, ténymegállapító logikai ítéletet közlő közmondásban szerepel összegyűjtött anyagomban. Erdélyi és Sirisaka is közli a következőt: *Jobb egy ujjnyi szalonna a káposztában, mint semmi* (Erdélyi: Közm. 355; Sirisaka: Közm. 264), jelentése: 'a kevés a semminél többet ér'.

Dugonics Példabeszédeiből való a másik, ma már szintén elavult közmondás: *Három zab szem nem tesz egy újnyit* (i. m. I, 39), jelentése: 'jelentéktelen dolgot nem kell felnagyítani'.

Az előzőnek mintegy ellentéte a 'kis dologból nagyot csinál' értelemben használt másik régi közmondás: ... azt pedig csakhamar befuvad, *Egy újnyit*

vagy *íznyit egy singnyinek mondod* (IrodKözl. XIV, 343; Radványi verseskönyvek)*.

Keveréktípusok:

Az eddig bemutatott, jól elkülöníthető csoportokon kívül van egynéhány olyan frazeológiai kapcsolat, amelyekben több típus jellemző vonásai keverednek.

Az *Addig eszik, míg az ujjával eléri* szóképzleti egység (vö. Margalits: i. m. 734) formája szerint a tulajdonképpeni szólások köznyelvi kifejezésekből keletkezett csoportjába, a teljes mondatok közé illik, jelentése azonban olyan állandó szókapcsolatnak mutatja, amelyben a főnévi elem még eredeti jelentésében szerepel; az egész kifejezés könnyen érthető, nem nyelvi talány, ami a szólások egyik legjellemzőbb sajátága (vö. O. NAGY: MNy. L, 120).

Ehhez hasonló a Pápa vidékéről szólásként közölt *Idd ki a kisujjadig* mondás, amivel a borospoharat emelő vendéget biztatják, hogy egészen igya ki poharát. Itt már némi jelentésmódosulás figyelhető meg a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséhez képest, mert az *egészen, teljesen* szavakkal helyettesíthető a kifejezés, a *kisujjadig* csak fokozó bár eredeti értelemben került az ige mellé.

Analógiás eredetű az *ujjig vagyok* szókapcsolat a *torkig vagyok valamivel*, illetőleg a *nyakig vagy fülig vagyok valamiben* kifejezések mintájára. Jelentése szólásnak mutatná, de nem mehetett végbe benne olyan jelentésváltozás, amely a szóképzleti egységekre jellemző, hiszen az *ujjig* szó tévedésből, az említett szólások analógiájára került csak bele. Ezért hovatarozását nem dönthetjük el egyikönnyen. Nem is terjedt el. A Nagyszótár cédulaanyagában a következő adatot találjuk rá: „Jaj! *Ujjig vagyok!* Szólt Zsófi asszony s mérgében nagyon dobbantott lábával” (Abonyi L.: Itt a szép alföldön 22)*.

3. A testrészt jelentő *ujj* szó homonimájának tekintett 'ruhaujj' jelentésű *ujj*-jal is keletkezett, és széles körben el is terjedt egy köznyelvi eredetű szólás, amelyet ma is gyakran használunk: *kirázza az ujjából*. Régi alakváltozataiból (l. O. NAGY: Mi fán terem? 349) kétségtelen, hogy a benne szereplő *ujj* valóban a ruha (köntös, mente stb.) ujját jelentette. A szólás jelentése közismert, a tudását könnyedén átadó embert szoktuk jellemezni vele. Általánosan elfogadott magyarázatához, amit O. NAGY röviden összefoglal (vö. i. h.), kiegészítésül csak annyit tegyünk hozzá, hogy a bő ruhaujjban csak úgy tarthattak valamit, ha bektötték a végét, mert különben minden kiesett volna belőle. Az is lényeges — amire TOLNAI hívja fel figyelmünket KERTÉSZ MANÓ Szokásmondások című könyvének ismertetésében —, hogy a „szűr ujját csak vásárláskor használják pénztartónak, otthon soha: »Be van az én szűröm uja kötve... Az egyikben acél, kova, tapló, A másikban százforintos bankó«” (MNy. XVIII, 99). A barátcsuha ujjába pedig gyakran zsebet is varrtak.

A szólás egyik ma használt változata a két azonos alakú *ujj* szó egymásra hatását mutatja. *Kirázza a kisujjából* alakban is emlegetjük ugyanis, itt pedig a *kisujj* csak testrésznév lehet. A szólás ilyen alakjának létrejöttét a régi *Tudja, mint az öt ujját*, s a ma is használt *Ismeri, mint a tenyerét*-féle szóláshasonlatok segítették elő.

Az itt bemutatott frazeológiai egységek szemléletesen mutatják, hogy az alapszókincsbe tartozó testrésznevek, amelyek nagy része eredeti szó, nemcsak népes szócsaládok magvát képezik, hanem nyelvünk szólásanyagát is sok színes, jellegzetes kifejezéssel gazdagítják.

REDEWENDUNGEN MIT DEN WÖRTERN *ARASZ* 'SPANNE' UND
UJJ 'FINGER', 'ÄRMEL'

VON

Frau M. VELCSOV

Die Verfasserin hat in ihrer Abhandlung die Ausdrücke, Redewendungen und Sprichwörter, in denen eine der obigen Wörter vorkommt, zusammengestellt. Auf die Erklärung der Entstehung der Wortfügungen geht sie nur in dem Falle ein, wenn sie mit den bisherigen Erklärungen nicht einverstanden ist. Die verdunkelten phraseologische Einheiten führt sie im Kontexte an, damit davon selbst der Ausdruck verständlich ist.

A MAGYAR AZONOSÍTÓ MONDAT NYELVTANI ELEMZÉSE

BODNÁR FERENC

1. Nyelvtani szakirodalmunkban az azonosító mondatok, logikai terminológiával: a „visszafordítható ítéletek” szerkezeti elemzésének problémaköre egyre inkább gazdagabbá válik, mivel a szinte periodikusan megújuló vitákban kutatóink többsége akarva-akaratlanul is gyarapította a megoldást igénylő kérdések számát. Ez jórészt azért történt így, mert a problémafelvetés inkább alkalomszerűen, egy-egy konkrét elemzési kérdés eldöntésének „ürügén” került szőnyegre (mint ahogy ez ma is megtörténik nyelvészeti folyóirataink esetenként felbukkanó mondatelemzési rovataiban), vagy pedig iskolai használatra szánt nyelvtani összefoglalások részeként — a dolog természeténél fogva szükségszerűen vázlatos kidolgozásban. (Erre nézve összefoglalásként lásd: KÁROLY SÁNDOR, Az állítmányi mellékmondatról, MNy. XLVIII, 106).

Régóta meggyőződésem, hogy az azonosítás-minősítés egyetlen kérdését sem lehet egyszerű véleménynyilvánítással, „hozzászólással” eldönteni, hiszen bármilyen egyszerű megoldáskísérlet közben az értelmezés, sőt, újraértelmezés igényével tűnnek elő olyan súlyos fogalmak, mint: „predikatív viszony”, „nyelv és beszéd (langue-parole)”, „a nyelv és gondolkodás megfelelésének módja” stb. Ezért próbáltam én — kísérletként ugyan — általánosabb alapot építeni az azonosító mondat elemzésének néhány tanulmányomban (A Szeg 1957, 1960, 1961, 1962, 1963). Minthogy ezekre reflexió sem helyeslő, sem helytelenítő értelemben nem történt, arra készültem, hogy a kérdés végleges (legalább számomra végleges) lezárásaként gyakorlatilag is hasznosítható eredményeimet fogom közölni. TOMPA JÓZSEFnek „s néked én te vagyok” című tanulmánya után (MNy. LIX, 322) azonban úgy látom, interpretáló-igazoló elmélkedés keretében kell először újraközölnöm néhány korábbi gondolatomat, megvilágítva műszóhasználatomat is, mivel ezek — talán a megfogalmazás tömörsége miatt — félreértésre adtak okot.

2. A mondat funkciója. „Mondat és szójelentés” című tanulmányomban (ASzeg 1963) a magyar azonosító mondatokat funkcionális alapon értelmeztem. Ezzel kapcsolatban írja TOMPA: „Elméletében az a gyakorlati grammatikai nehézség nem vetődik fel, hogy „A vita tárgya te vagy” mondat mégiscsak párhuzamos „A vita tárgyát te képezed” idegenszerű vagy „A vita tárgyának te maradsz” stb. régiesebb mondatszerkezettel, s a „funkcionális” oldal sem követelhet olyan nyelvtani elemzést, amelyben a példák *te* része hol állítmány volna, hol alany.” (I. h.)

A *funkcionális* szó idézőjeleinek nyilván a bizonytalansági érzés jelzésének *funkciója* van. Ezért, bár GOMBOCZ a maga szóhasználatában meg-

lehetősen egyértelművé tette a „funkció” és „funkcionális” kifejezések értelmét, nem lesz haszontalan kissé elhatárolnunk magunkat e műszók mások által módosított jelentésárnyalataitól, ugyanakkor pedig világossá, félreérthetetlené tennünk a magunk felfogását. Annál is inkább szükséges ez, mert GOMBOCZ a mondat funkciójáról nem beszélt, talán azért, mert — következetlenül — a predikatív szintagmát azonosnak tekintette a mondattal (Funkcionális nyelv szemlélet, MNy. XXX, 1).

G. Révész 1946-ban megjelent művében (Ursprung und Vorgeschichte der Sprache) különbséget tesz a nyelv elsődleges és másodlagos céljai (funkciói) között. Szerinte a nyelv elsődleges funkciója a közlésfunkció (Mitteilungsfunktion), a másodlagos célok viszont a lelki, szellemi tevékenység különböző területein (Denken, Wahrnehmen, Selbstbesinnen, Ausdruck, 123) valósulnak meg. A nyelv funkcióinak ily módon történt megállapítása első pillantásra nagyon hasonlít — tartalmában — ahhoz, ahogyan BÜHLER „Sprachtheorie” című művében saját nagy hatású funkcióelméletét értelmezte. Révész azonban élesen elkülöníti BÜHLER felfogását a magáétól, mivel szerinte BÜHLER a maga sémájával (Ausdruck, Appell, Darstellung — kifejezés, felhívás, ábrázolás) nem a nyelv funkcióit állapította meg, hanem a konkrét nyelvi tény (konkretes Sprachereignis) modelljét írta le. (132) E véleményből nyilvánvaló, hogy lehet beszélni a nyelv (Sprache, Saussure-nél *langue*) és a beszéd (konkretes Sprachereignis, *parole*) funkciójáról, szabatosabban: bármely nyelvi jel nyelvi és beszédbeli szerepéről. A két funkció azonban, amelyek nyilván csak a nyelvi elemzés síkján válnak szét, az értelmezés elvi homályossága miatt gyakran keveredik.

A nyelvtudományi szakirodalomban lépten-nyomon találkozhatunk a nyelv és a beszéd funkcióinak az előző példában látott aktaratlan összezavarásával. Ugyanis a nyelv mint összefüggő jelrendszer és mint a beszéd törvényszerűségeinek összessége a valóságban együtt, egységben van magával a konkrét beszéddel, és az egységnek ez a megvalósulása a gondolatközlő mondatban szemlélhető. A tudomány azonban képes arra, hogy ezt az egységet analízis útján szétbontsa (a nyelvtudománynak nincs is ennél fontosabb feladata!), s ezen analízis útján juthatunk a *nyelv*-hez és a *beszéd*-hez, egy dolognak két összetevőjéhez, amelyek az általános és a különös dialektikus együttesében alkotják magát a valóságos nyelvi jelenséget. Igen érdekes azonban, hogy az idézett példához hasonlóan az analízis valóban sokszor megelőzi a tudományos vizsgálatot, de a nyelv és beszéd funkcióinak megállapítása már úgy történik, mintha e kettő valóságos egysége még mindig meglenne. Jellemző példája e módszertani eljárásnak a következő:

PAPP ISTVÁN egy szellemes tanulmányában (Mi a szó funkciója? MNy. XXXVIII, 178) megpróbálta módosítani GOMBOCZ meghatározását, mely szerint a szó funkciója a tárgyképzetkeltés. PAPP szerint, ha pl. kimondjuk ezt a szót: *óra*, akkor nem csupán a tárgy képzete merül fel a tudatunkban, hanem valamiféle bizonytalansági érzés is: *mi van azzal az órával?* A hallgató tudata kiegészítést kíván! PAPP ISTVÁN konklúziója az, hogy a szó funkciója „... nem egyéb, mint egy meghatározott tárgyképnek és egy ahhoz járuló határozatlan viszonynak életrekelte a hallgató tudatában.” E vizsgálati módszer keretein belül maradva el kellene ismernünk, hogy az tökéletesen megállja a helyét. Van azonban egy hibája! PAPP ISTVÁN olyan helyzetben vizsgálja a szó funkcióját, amelyben az sohasem fordul elő. Ez önmagában még nem lenne baj, hiszen elképzelhető, hogy a szót kiszakítjuk a gondolatközlés konkrét beszédaktusából,

és ilyen elvont állapotában tesszük vizsgálat tárgyává. Csakhogy az elemzésnek ezen az elvont síkján a szó beszédhelyzetben nem lehet! Valamilyen gondolat közlésének célja nélkül ugyanis soha senkinek nem jut eszébe azt mondani egy hallgatónak, hogy *óra*. Ha valaki kimondja, akkor már, abban a bizonyos beszédhelyzetben, mondatértékű. Pl. „Ez itt óra” — e helyett valóban mondható az, hogy „Óra”. De már ez a szó a hallgató tudatában a tárgyképhez nem valamilyen határozatlan viszonyt kapcsol, hanem határozottan az állítmányt az alannyal egybefűző viszonynak az érzését: a predikativ viszonyítás funkcióképzetét! Ha a szót kiszakítjuk a mondat valósághelyzetéből, akkor szótani, jelentéstani — ha a szót beletesszük egy bizonyos beszédhelyzetbe, mondat-helyzetbe, akkor mondattani vizsgálatra lesz alkalmas.

Ezen a „kritikus” alapon jutottam én arra az eredményre, hogy megállapítható a mondat önálló funkciója, szerepe, de csak akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy bármely nyelvi jel mondat akkor, ha bizonyos valósághelyzetben gondolatot közöl. E ténymegállapítás közismert igazságán túl a mi számunkra nyilván az a fontos, hogy megtudjuk: milyen összefüggés van a gondolatközlés és a mondat nyelvtani formája között.

Vegyünk egy szót, pl. ezt: „asztal”. E szó mint nyelvi jel a következő összetevőkből áll: 1. forma(F), 2. tartalom(T), 3. valóság, dolog(D) (vö. pl. MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéstana, PaisEml). Ábrázolva:

$$F + T + D$$

ahol F = nominativuszi érték, T = főnévi, szubsztanciális fogalom, D = a jel tárgya, a valóság, amely a szónak ilyen elvont, lexikális síkján általában, virtuálisan van jelen, amennyiben a szó tartalmát, a fogalmat az objektív valóság alapján alkottuk meg. A szó nyelvtani funkciója *egyetlen*: nominativuszi „esetben” áll.

Vegyük most ezt a mondatot: „Ez az asztal barna.” E mondatban levő „asztal” szó is nyilván nyelvi jel, melynek összetevői ismét:

$$F + T + D$$

ahol F = nominativuszi érték, T = főnévi, szubsztanciális fogalom, D = a jel tárgya, a valóság, amely a szónak ilyen konkrét, szintaktikai síkján különösen van jelen, amennyiben a szót mint formális-tartalmi egységet rávonatkoztatunk az objektív valóság valamely tárgyára. Megállapítható azonban, hogy nyelvtani funkciója már nem csupán a nominativuszi érték, hanem van mondattani szerepe is: *alany*! Egy másik mondatban, pl. ebben: „Ez asztal” — mondattani funkciója: *állítmány*!

Világos tehát, hogy a mondat különleges nyelvtani szerepe, funkciója az, hogy a benne előforduló nyelvi jelek (szavak, szószerkezetek) — éppen az által, hogy a valóságra különösen vonatkoznak — predikativ (alany-állítmányi) viszonyba lépnek, ez lesz a nyelvi jelek különleges „töltése”. Ebből pedig következik, hogy *alanyon* és *állítmányon* kívül más mondattani funkció nincs is! Az *alany* és az *állítmány* funkciós viszonya nem a mondat két szavára vonatkozik, nem is a mondat két fő része, hanem felöleli, magában foglalja az egész mondatot, tekintet nélkül arra, hogy a mondatban milyen tartalmi-formális egységek (szavak) vannak.

Bármely mondat elemzésénél azonban, sajnos, csaknem feloldhatatlan nehézséget okoz az a tény, hogy a *tárgynak*, *határozónak* és *jelzőnek* nevezett tartalmi-formális egységek („mondatrészek”) mellett egyenrangú társakként szoktuk em-

legetni az *alanyt* és *állítmányt*, minthogy a mondatban előforduló tárgynak, határozónak és jelzőnek nem határozzuk meg külön a mondattani (predikatív) funkcióját, ugyanakkor pedig szintén elhallgatjuk az alany és állítmány formális-tartalmi (jelentéses) sajátosságait. A következő mondat iskolai „elemzése” pl. a következőkből áll:

„A házat építő munkások jóízűen ebédelnek”. Alany: „munkások”, állítmány: „ebédelnek”, tárgy: „a házat”, tulajdonságjelző: „építő”, módhatározó: „jóízűen”. Kissé magasabb fokon! Alanyi rész: „a házat építő munkások”, állítmányi rész: „jóízűen ebédelnek”. Az alanyi részben a puszta (!?) alany: „munkások”, az alany bővítményei (!): „a házat” — határozott tárgy, „építő” — tulajdonságjelző. Az állítmányi részben a puszta állítmány: „ebédelnek”, az állítmány bővítménye: „jóízűen” — módhatározó.

Helyesen így kellene! A mondat alánya: „a házat építő munkások”, állítmánya: „jóízűen ebédelnek”. Ez volna a mondattani-funkcionális elemzés, amely a mondatot alkotó nyelvi jelek különös, erre a mondatra jellemző funkcióját állapítja meg. Következik a mondatban levő nyelvi jelek formális-tartalmi (általános) sajátosságainak megállapítása: az alanyi funkciót egy olyan szószervezet hordozza, amelynek van egy határozott tárgyi és egy tulajdonságjelzői determinánsa, alaptagja pedig nominatívuszi főnév (*nem puszta alany!*), az állítmányi funkciót olyan szószervezet hordozza, amelynek van egy módhatározói determinánsa, alaptagja pedig személyragos ige (*nem puszta állítmány!*). Ezzel az elemzéssel demonstráljuk, hogy a valóságos nyelvi jel, a mondat, egyszerre két síkban, a nyelv és beszéd síkjában él.

Ez az elemzés mód megfelel annak a követelménynek is, hogy a mondatot mint az általános és különös dialektikus egységét tekintsük, és hozzájárul ahhoz, hogy a nyelv és a gondolkodás sokat emlegetett megfelelését nyelvtani kategóriákban fejezzük ki. Ilyen értelemben világos, hogy — visszautalva TOMPA JÓZSEF „vitaindító” véleményére — „A vita tárgya te vagy” és „A vita tárgyát te képezed” mondatok nem szükségszerűen párhuzamosak abban az értelemben, hogy ha a másodikban a *te* az alany, akkor az elsőben is annak kellene lennie. Hiszen a mondat különös funkciója az alany-állítmányi funkció, amely a mondatban mindig e különös funkciónak sajátosan megfelelő általános alapra épül, vele harmonikus egységet alkot. Első pillantásra is szembeötlő azonban a két mondatban az általános alap: a szavak és a közöttük kialakított jelentésviszonyok (szószervezetek), tehát a gondolatközlés céljából felhasznált nyelvi jelek élítő jellege. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a két mondat mondattani elemzése — esetleg! — különböző eredményre vezethet. Hangsúlyozzuk: esetleg — hiszen, mint erre már korábban, éppen a vitatott tanulmányban is történt utalás, a mondatban kialakult predikatív funkciós viszony a mondat sajátos valóságshelyzetének is függvénye. Ennek a ténynek nyelvtani szempontból való hasznosítását éppen az azonosító mondatmal kapcsolatban kísérreljük meg.

3. A mondat valósága. A mondatnak van belső és külső valósága. Belső valóságon értjük azokat a szavakat, szószervezeteket, tehát nyelvi jeleket, amelyekből a mondat szerkezete fölépül, a mondat külső valósága pedig az a helyzet, amelyben a mondat él, betölti gondolatközlő szerepét. E két valóság harmonikus egysége a mondat valósága.

Nézzünk egy példát! „Te vagy az a tanár.” A mondat belső valósága — látzólag! — abban áll, hogy (az ige nem tekintve, mert az mindenképpen az állítmánynak a része) egy tartalmatlan — fogalmi körét tekintve ponttal ábrázolható

— személyes névmásnak és egy kijelölő jelzővel ellátott, tartalmas — fogalmi körét tekintve valóban körrel ábrázolható — főnévnek predikatív viszonyáról van szó. Rajzban:

Így tehát a minősítés egy tipikus esetét látnánk, ahol — általános igazság! — az eleve szűkebb körű fogalom az alany, a tágabb körű pedig az állítmány funkcióját hordozza. Ez az igazság — de csak a mondat külső valóságának egy bizonyos helyzet típusában, pl. ebben: „Te vagy az a tanár, aki mindent meg tud magyarázni”, ahol nem egy valóságos, a maga személyében szemlélt tanárról van szó, hanem egy bizonyos tanár-fajta jellemző tulajdonságáról. Ha azonban egy másik valóság-helyzet-típust nézünk meg, pl. ezt: „Te vagy az a tanár, aki a fényképen ott áll diákjai között”, a dolog egészen megváltozik. Most már nemcsak a „te” személyes névmás utal valóságos egyedre, hanem a „tanár” főnév is, amelynek fogalmi köre szintén ponttá „zsugorodott”, minthogy tartalmát elvesztette. Rajzban:

Így tehát az azonosítás egy tipikus esetét látjuk, ahol — ugyancsak általános vélemény! — a fogalmi körök összemérhetetlensége folytán a logikai (tartalmi) elemzés lehetetlen, s csak a lélektani elemzés útján található meg a — *lélektani alany és állítmány*. Valójában azonban — mint azt már korábban részletesen igazoltam (ASzeg 1963) — a „valamit állítunk valamiről” alany-állítmányi funkció viszonya nem azonos a Gabelentz-féle lélektani alany-állítmánynak a fogalmával, amely a formális-tartalmi viszonyoktól teljesen független, és egyetlen jele a hangsúly. Az azonosításban ugyanis a fogalmak összemérhetetlensége csupán látszólagos, mert a mondat belső és külső valóságában a predikatív funkció hatására kialakulnak azok a formális-tartalmi (logikai) különbségek a funkciót hordozó fogalmak között, amelyek a minősítésekben eleve adóttak. „Lélektani”-nak ezt az elemzést csak abban az értelemben lehet nevezni, amelyben a beszédhelyzet és a szövegösszefüggést egyes szerzők a mondat „lélektani” körülményeinek tekintik.

A mondat valóság-helyzetének analízise útján tehát a nyelvtani (logikai) alanyt és állítmányt találjuk meg. A módszer egyszerű: a valóság-helyzethez illő kérdést kell szerkeszteni. Pl. az előző azonosító mondatra nézve az egyik fajta valóság-helyzetben a következő kérdést lehet föltenni: „Ki az a tanár, aki a fényképen a diákjai között áll?” A válasz: „Te vagy az a tanár” — ahol „az a tanár” az alany, a „te vagy” pedig az állítmány. A másik valóság-helyzetben levő másik azonosító mondatához a következő kérdés szerkeszthető: „Ki vagy te a fényképen?” A válasz: „Te vagy az a tanár” — ahol a „te” az alany, a „vagy a tanár” pedig az állítmány. Megfigyelhető, hogy a kérdésben mindig a válaszmondat alánya van kifejtve, megnevezve!

A tanulás kézenfekvő: a mondat valóságának pontos felderítése nemcsak arra szolgál, hogy eldöntsük, vajon minősítésről van-e az adott esetben szó vagy azonosításról, hanem arra is, hogy az azonosító mondatot nyelvtanilag elemezzük. Ismét kiemeljük: nyelvtanilag, és nem lélektanilag, mert annak a két kérdésnek a föltevése, hogy „Miről állítunk valamit? Mit állítunk valamiről?” — elemi követelményei közé tartozik az alanyt-állítmányt kereső iskolai elemzésnek. Nem hiszem, hogy joggal vádolhatnánk „pszichologizmussal” tanárt és

tanítványt ezért, hiszen csupán arra szolgál, hogy a mondat nyelvtani elemzését elvégezhessek.

Szólni kell még arról, hogyan hárrítható el az a nehézség, hogy a „Te vagy az a tanár” mondatban (ha a „te vagy” az állítmány, és „az a tanár” az alany) nem egyezik az alany az állítmánnyal. E kérdés megoldása — a magyar mondatra nézve — a mondat általános és különös sajátosságainak gondos szétválasztása útján lehetséges, kiváltképpen pontosan meghatározva a mondat általános megfelelőit paradigmatisikus síkon is.

4. A mondat általános, nyelvi jellege. Azonosítás és minősítés paradigmatisikus síkon nem válnak szét. Ez azt jelenti, hogy minden névszó-igei állítmányt tartalmazó magyar mondat — a maga általános oldala szerint — a következő paradigma-típusok valamelyikéhez tartozik:

Én | x vagyok Te | x vagy Ő | x

ahol az „x” a „független változó” az állítmányi részben, az első tag pedig (én, te, ő) alany. Megfigyelhető, hogy 3. személyű alany esetén a kijelentő mód jelen idejű alakjaiban létigét nem találunk. Azonosítás esetén van azonban néhány kivétel! Nézzük ezek változatait az „Én vagyok az a tanár”, „Te vagy az a tanár” azonosító szerkezetek kétféle valóság helyzetében, összehasonlítva az előbbi három sablon-képlet alapján megalkotható sorokat.

Első valóság helyzet (a személyes névmás az alany):

1.

Én | az a tanár vagyok
Az a tanár vagyok | én
Én | vagyok az a tanár

2.

Te | az a tanár vagy
Az a tanár vagy | te
Te | vagy az a tanár

Második valóság helyzet (a 3. személyű jelzős főnév az alany):

1.a.

Az a tanár | én vagyok
Én vagyok | az a tanár
Az a tanár | vagyok én

2.a.

Az a tanár | te vagy
Te vagy | az a tanár
Az a tanár | vagy te

A kivételek ott adódnak, ahol az „Ő | x” sablon állítmányi részének független változója nem harmadik, hanem első vagy második személyű névmás (egyes vagy többes számban). Ezekben az alakokban formálisan nem egyezik meg az alanyként álló szó (névmás, főnév stb.) az állítmányban levő igével, mert a magyar nyelvben nincs „Az a tanár | én van”, „Az a tanár | te van”, és úgyszintén nincs „Az a tanár | én”, „Az a tanár | te”. Elvértve, főleg a költői nyelvben vagy gazdag érzelmi töltésű kifejezésekben a „kihagyásos”, ígétlen forma előfordul, a magyar nyelvben azonban általánosnak nem mondható. Az „Ő | x” képlet alapján megalkotható, más időbenmódban levő igés mondatoknál sincs egyezés, pl.: „Az a tanár | én voltam (leszek, lennék, lehetek stb.). Az indogermán nyelvekben persze (pl. a szabatosan egyeztető németben) ilyen elemzési nehézség nincs.

Ilyenformán tehát vagy mereven ragaszkodunk ahhoz, hogy a magyar nyelvben mindig egyezik formálisan az alanyi és állítmányi szerepet betöltő szó, és ezzel kizárjuk elvben annak a lehetőségét is, hogy harmadik személyű

névmás, névszó az azonosítás *kiindulópontja* (alany) legyen első és második személyű állítmányi szóval, az azonosítás *végpontjával* szemben — vagy pedig elismerjük, hogy a magyar nyelv sajátos valósága ilyen, s beérjük ebben az esetben az alkalmi „megszemélyesítés” útján megvalósuló funkcionális egyezéssel.

Hogy a második út vezet a nyelvi valóság felderítéséhez, azt a következő példák elemzése bizonyítja.

5. Azonosítások — látszólagos azonosítások. Minden olyan magyar mondatnak, amely azonosítással „gyanúsítható”, a következőképpen vázolható az elemzése:

a) A mondat belső valóságának meghatározása — szavak, szó szerkezetek formális-tartalmi viszonyainak megállapítása.

b) A mondat külső valóságának (beszédhelyzet ill. szövegösszefüggés) számbavétele, a belső valósággal egybevetve a mondat azonosítás ill. minősítés jellegének eldöntése.

c) Minősítés esetén: a formális-tartalmi (logikai) módszerrel az elemzés útja adott. Azonosítás esetén: kérdésszerkesztéssel megkeresni a nyelvtani alanyt és állítmányt.

d) Az alanynak és állítmánynak mint különös funkciós viszonyoknak általános alapot adni úgy, hogy megkeressük azt a paradigma-sémát, amelynek alapján létrejött (kiválasztjuk az „Én | x vagyok”, „Te | x vagy”, „Ő | x” minták közül a megfelelőt). *Példák az elemzésre.*

„ez a kavics nem József Attila és
a fű se, én se vagyok az.”

(József Attila: Csodálkozó bogarak közt)

Mondatunkban a „József Attila” tartalmatlan tulajdonnév, amelynek formája (hangsora) közvetlenül egy valóságos egyedre vonatkozik. A „kavics” tartalmas főnév, de egy kijelölő jelző (ez) nyilvánvalóvá teszi a mondat külső valóságából is következő rámutató, egyedre, valóságos dologra való utalásának funkcióját. Mondatunk tehát azonosítás. Kérdésünk: „Mi (ki) ez a kavics?” A kérdésben az alany van kifejtve, megnevezve, tehát az alany: „ez a kavics”, állítmány: „nem József Attila”. Általános képletmegfelelője: Ó | x.

„Két nővér megy, ó lélek, örökön, az egyik előtted a másik utánad:

az egyik a fekete Bánat, a másik a vérszinü Vágy.

S szól néha könnyezve a Vágy: „Én vagyok a Bánat.”

S szól néha nevetve a Bánat: „Én vagyok a Vágy.”

(Babits M.: Két nővér)

Mondatunkban — pl. „Én vagyok a Bánat” — egy személyes névmás, közvetlenül a tárgyi, egyedi valóságra utaló, és egy tartalmas főnév alkotnak predikatív viszonyt. A külső valósághelyzetből (megszemélyesítés!) következik, hogy a „Bánat” tartalma eltűnt, formája közvetlenül a megszemélyesített valóságra vonatkozik. A mondat tehát azonosítás. A szerkeszthető kérdés: „Ki (mi) vagyok én?” A kérdésben az alany van kifejtve, tehát az alany „én”, az állítmány „vagyok a Bánat”. Általános képletmegfelelője: „Én | x vagyok.”

„Te vagy örök, . . .
Te vagy a mi törvényes királyunk.”
 (Petőfi: A szabadsághoz)

A mondatban egy személyes névmás és egy jelzőkkel ellátott tartalmas főnév alkot alanyi-állítmányi viszonyt. A külső valósághelyzetből következik, hogy a jelzőknek nem rámutató, nem egyedre utaló, hanem fogalomkör-gazdagító funkciójuk van. Mondatunk tehát minősítés. Az elemzés adott: „te” — alany, „vagy a mi törvényes királyunk” — állítmány. Megkönnyíti az értékelést a mondat külső valóságában levő vitathatatlanul minősítő mondat (*Te vagy örök*). Képletmegfelelője: „Te | x vagy.”

„Mert e fürge, pajkos ürge, te vagy, Laci,
 te bizony.”
 (Petőfi: Arany Lacihoz)

A mondatban egy személyes névmás és egy jelzőkkel ellátott tartalmas főnév áll alany-állítmányi viszonyban. A külső valósághelyzetből — az előzményekből — nyilvánvaló, hogy az egyébként tartalmas főnév a jelzőkkel együtt az egyedi valóságra utal (megszemélyesítés). A mondat ezért azonosítás. A kérdés: „Ki e fürge, pajkos ürge?” A kérdésben az alany szerepel, tehát a válaszmondatban „e fürge, pajkos ürge” — alanyi, „te vagy” — állítmányi funkciót hordoz. Ideillő képletünk: „Ö | x.”

„Nem félek a haláltól, mert tudom, mi.
 Olyan, akár a többi földi holmi.
 Nem nagyszerű hullás, mint egykoron,
 Csak por és por és por, az én porom.
Most már te vagy az én félelmem, élet.”
 (Kosztolányi: A bús férfi panaszai, 260)

Mondatunkban — *Az élet az én félelmem* — „az élet” és „az én félelmem”, két egyaránt tartalmas szó (szó szerkezet) alkot predikatív viszonyt. Minthogy azonban a külső valósághelyzetből az következik, hogy „az élet” az előzményben levő „halál” párhuzamos megfelelője, ez pedig tartalmát elvesztve, tárgyiasítva funkcionál (földi holmi, hullás, por), itt egyedre utal, amit a „te” személyes névmás — mint *helyettes* — félreérthetetlenül mutat. Az „én félelmem” szó szerkezet e metamorfózison nem ment át, a fogalmak kialakult különbsége folytán mondatunk tehát: minősítés. Elemzése természetesen: „te” — alany, „vagy az én félelmem” — állítmány. A képlet: „Te | x vagy.”

Folytathatnánk példamondat-elemzéseinket, de úgy hiszem, az előbbieket már elegendő segítséget nyújtanak azonosító mondataink vizsgálatában az elmélet és gyakorlat összehangolásához. Meggyőződésem, hogy az itt vázolt módszerrel közelebb juthatunk a mondat titkáinak, „életes” voltának szakszerű megfejtéséhez.

DIE GRAMMATISCHE ANALYSE DES UNGARISCHEN
IDENTIFIZIERENDEN SATZESVON
F. BODNÁR

Auf Grund der Kritik der verschiedenen, mit der grammatischen Analyse des ungarischen „identifizierenden“ Satzes verknüpften Meinungen arbeitet der Verfasser seine Methode aus, durch die das grammatische Problem der Analyse gelöst werden kann. Diese Methode begründet sich auf die folgende These der allgemeinen Sprachwissenschaft: der Satz bringt seinen Inhalt im Hinblick auf die Wirklichkeit zum Ausdruck.

SZÓFEJTÉSEK II.

NYÍRI ANTAL

1. Harcsa

A magyar *harcsa* 'Silurus glanis; der Wels' ismeretlen eredetű szó. Finnugor egyeztetése nem fogadható el (SzófSz.), a szlovák *hrča* 'ua.' és a kárp. ukr. *harč* 'ua.' a magyarból való (KNEZSA, Szlav Jsz. I, 839).

Föltevésem szerint *harcsa* 'Wels' szavunk a magyar nyelv külön életében keletkezett, és valószínűleg a *hal* 'Fisch' *-csa* kicsinyítő képzős származéka, és talán azért keletkezett ez a szó így, mert a *harcsa* kedves étel, mégpedig: tete-
mes volta miatt, ezért augmentatív árnyalata is lehetett ezen a szón a *-csa* képzőnek.

A *-csa* képző a mai köz- és irodalmi nyelvben ritka (vö.: *tócsa*, *Marcsa*, *Julcsa*, *Borcsa* TMNy. 546), a mai déli nyelvjáróterület egy részén azonban meglehetősen el van terjedve, és használata a régi magyar nyelvben általánosabb volt. Néhány példa: *ágyomcsa* 'ágyom', *borcsa* 'bor', *szappancsa* (szlav. nyj.), *tejcse* (Orm.); a régi magyar nyelvből: XV. sz.: *oroszláncsa*, *tolvajcsa*, *királycsa*; XVI. sz.: *darabcsa*; XIX. sz. *kenőcse* (TMNy. 549).

A *-csa* összetett képző a *-cs* és az *-a* egyszerű kicsinyítő képzőkből alakult, és általában a kicsinyítés meg a becézés a jelentése (vö. D. BARTHA KATALIN, A magy. szóképzés tört. 113–4).

A *harcsa* 'Wels' azonban nem kis hal, ezért arra gondolhatunk, hogy ha *harcsa* szavunk a *hal-csa* szóból alakult, voltaképpen itt — mint mondtam — augmentatív-féle szerepe van a *-csa* képzőnek, és a 'Wels' tetemességéből következő népszerűségét, kedves voltát fejezte ki. Maga a változatlan *halcsa* is megvan az Ormányságban (ez adta az etimológia ötletét), de jelentése nem 'Wels', hanem KERESZTES KÁLMÁN szögletes zárójelbe tett megállapítása szerint: 'halacska'. „Süttem hörtelemnnyébe éty kis *halcsát* (Szaporca, OrmSz.). — Nekem azonban az a véleményem, hogy a halat nem azért mondják *halcsá*-nak vagy *halacská*-nak, mert kicsi, hanem azért, mert kedves. A bort sem azért szokták *borcsá*-nak (szlav. nyj.) vagy általában *borocská*-nak nevezni, mert kicsi, hanem azért, mert szívesen isszák. Hogy a *halacska* kicsinyítő képzős szónak csakugyan van ilyen jelentése, azt érzékelteti a következő példa is: „Fogy szép friss három keszeget avagy halacsckát” (OrvK. 38. 39. NySz.). — Nyilvánvaló, hogy a „halacska” nem azért *halacska*, mert kicsiny, hanem azért, mert szép, vagyis az is nagy, mint az említett keszeg. Ismeretes, hogy a *szép* szónak 'nagy' jelentése is van, és itt a *szép* a *halacsckát* tárgyra is vonatkozik.

A *harcsa* 'Wels' < *hal-csa* eredetének tehát ez lehet a jelentéstan magyarázata, és gondolhatunk emellett a kicsinyítő-becéző képzők olykor tapasztalható nagyító jelentésárnyalatának érvényesülésére is. A *-kó* kicsinyítő képző, mint tudjuk, nagyító jelentésben is használatos: *has-kó* 'hasacska' és 'nagy hasú', *szájko* 'szájacska' és 'tátott szájú' (NyH.⁷ 98); *-ók*: *madár fiók* 'a madár fia', de: *szemők* 'nagy szemű', *fülők* 'nagy fülű', *orrók* 'nagy orrú', *szájók* 'nagy szájú' (TMNy. 562).

A *-d* < fgr. **-nt* kicsinyítő képzőnek nemcsak kicsinyítő, becéző jelentésárnyalata van, hanem nagyító is: *kicsi*: *kicsid* 'parvulus, gering', de: *szá-d* a mai nyelvjárásokban és a régi magyar nyelvben 'nyílás' is. Vö. 1288: *Zurduk-zad* = Szurdukzsád 'orificium anguli, eingang des winkels', 1297: *Nogpotok-zada* = Nogpotokszáda 'fons rivi', stb. (NySz.).

Ezekhez hasonlóan a *-csa* névszóképzőnek is nemcsak a kicsinyítés lehetett a jelentése, hanem a **hal-csa* > *harcsa* esetében a nagy halra vonatkozó kedveskedő megbecsülés kifejezése is, melynek elkülönítő szerepe is lehetett a képzőtlen *hal* szóval szemben.

A mássalhangzó előtti *-l-* > *-r-* változásra — mellőzve a mai nyelvjárási adatokat — két régi példát idézek: ó-magyar *harmu* ~ vog. *xürəm* osztj: *χōlōm* ~ md. *kolma*, *kolmo* ~ finn *kolme* ~ lpS *kol^omo* (NyH.⁷ 24); lat. *Elisabaetha* > *Elisabeth* > (*Scent-jelsebet* > (*Zenth-*) *ersebet* (1451. OklSz.).

A *hal-csa* > *harcsa* *-l-* > *-r-* mássalhangzó előtti változására tehát két régi példánk is van: *három* és *Erzsébet*. Ezért valószínű, hogy a *harcsa* a *hal* szó *-cs* képzős származéka. Ennek az etimológiának a támogatására megemlítem, hogy van nyelvünknek egy másik kicsinyítő képzős halneve is, nevezetesen a *ponty* 'Cyprinus carpio, Karpfen' szóból származó *poty-ka* 'ua'.

2. Kezd

A magyar *kezd* 'mit etwas anfangen, beginnen' eredete ismeretlen, BUDENZ finnugor származtatása elfogadhatatlan (SzófSz.), SZINNYEI (NyH.) és COLLINDER (FUV.) sem említi a magyar *kezd* szót.

A 'mit etw. anfangen, beginnen, ordior, incipio, inchoo, coepi' jelentésű *kezd* rokon értelmű a *fog*, *hozzáfog* jelentésével (vö. KLEMM, Magy. tört. mondatlan 104; MÉSZÖLY, Nyelvtört. fejt. 8). — CAL. (1585), 211: *coepto* — Valamihez *kezdők*, *fogok*; 670: *molior* — Valami nagy dologhoz *fogok*, *kezdok* (!). A következő, XVI. századból való mondatban együtt van a *kezd* és a *fog*. „Hogy ha ez télen jó számút *kezd lenni*, io leány szép s gazdag legenhöz *fogz menni*, ki velled egyűt *fog szánkázni*” (NySz.).

A magyar *fog* azt jelentette eredetileg: 'valami konkrét tárgyat megragad', azt jelentette voltaképpen a *kezd* ige is.

CZUCZOR—FOGARASI azt mondja a *kezd* eredetéről, hogy az a *kéz* 'manus, Hand' szónak a származéka, de bizonyítani nem bizonyítja. CzF.-nak azonban igaza van minden bizonnyal. Ha figyelembe vesszük, hogy *kéz* szavunk **kezi* > **kezü* > *kēz* ~ *kez* > *kéz* fejlődést mutat, és ha meggondoljuk, hogy az osztjS *kat-l-* (*katt-*) Li *katt-* 'halten, festhalten; anfassen, fangen; Be *ketəm-* 'berühren', és hogy e szavak az osztj. *ket* 'Hand' szóval azonos eredetűek (STEINITZ, Ostj. Gramm. und Chrest. 143), nyilvánvaló, hogy *kezd* igénk a *kez*-nek *-d* képzős igezármazéka, olyan, mint az oszt. *katt-* 'anfassen, fangen,

stb.) — Vö. még: cser. *ket* 'kéz', *ketám* '-hat, bír; vermögen, könnyen', *ketteme* 'tehetetlen, ügyetlen, unvermögend, ungeschickt' (SZILASI, Cser. Szót. 76), finn *käsittelä* 'kezel, bánik, foglalkozik, feldolgoz, tárgyal'; *käsittää* I. 'magába foglal, felölel, egyesít, számlál', 2. 'felfog, átlát, (meg)ért' (PAPP); a német *handeln* is a *Hand* szó származéka, és alapjelentése ez volt: „mit den Händen betasten, bewegen, bearbeiten” (H. PAUL, Deutsches Wb³).

3. Becsap

A *becsap* alapszava, a *csap* minden valószínűség szerint ősi, fgr., hangutánzó eredetű szó, mint ahogy az EtSz. és a SzófSz. is mondja, és voltaképpen nincs is rajta mit magyarázni. A *becsap* igének 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentésváltozatának keletkezése azonban nincsen megfejtve, ezért a vele való foglalkozás indokolt.

A megmagyarázandó jelentésváltozat szemléltetésére az ÉrtSz.-ből a következőket idézem: „A kupeczek lelketlenül *becsapták* a parasztot, ha csak lehetett.” — „A régi választásokon hangzatos ígéretekkel *becsapták* a népet”. — József Arttilától: „Burzsoá: Szép proletár, . . állj meg a szóra! | Proletár: Nem fogsz úgyse *becsapni*, minek tartasz föl utamban!” stb.

A NySz. egyetlen egy adatot idéz a *becsap-ra*, de az nem visz közelebb a kérdés megoldásához. Ott ugyanis ez az adat van: „*Becsapta* magát a kegyelmek városába”: befutott, engedelem nélkül beszökört” (Nagybánya város régi jegyzőkönyveiből s egyéb okirataiból való közlés az 1585-ik évtől kezdődőleg; az idézet éve nincs megjelölve. Nyr. 14 : 219; NySz.).

Ellenben Lónyai Annának 1664. aug. 14-én Teleki Mihályhoz írott levele — bár egyedüli adat — talán nyitjára vezet a kérdésnek. Ennek alapján megkísérlem a *becsap* magyarázatát.

„Az mi, édes Komám uram, az én szolgálaim állapotját illeti, kik oda bé voltak tudatlanul (=tájékozatlanul) az minapi bécsapott hadakkal: bizony ártatlanok vesztetek, mert soha nem tudták, hová mennek, sem pedig prédájokban részek nem volt; el is távoztanak peniglen most innen, kiról írt is az fejedelemnek Vesselényi Pál” (Tel.Lev. III, 207).

A *bécsapott* had mindig váratlanul ütött be valahová portyázás közben. Ezért őket is érhetette meglepetés, hiszen a hadaknak ilyen hirtelen becsapása, beütése alkalmával nem is igen volt idő a hadi tett megfontolására, viszont a hódoltság korának hadi életében sűrűn előfordult magyar részről, török részről egyaránt. Ezért mondja a levéllíró, hogy „a *bécsapott hadak*” „soha nem tudták, hová mennek”. — Bánffy Dénes is azt írja Teleki Mihálynak 1665. júl. 30-án: „Oda vannak embereim, várom a hírt, merre *csaptak*” (Tel.Lev. III, 488):

Mivel e portyázó magyar hadaknak török katonákra vagy török által megszállt területre, helységekre való váratlan becsapása sokszor járhatott sikertelenül is, aminek egyik fontos velejárója volt az, hogy zsákmány, préda nélkül kellett visszatérniük, — az idézett levél szavaival „predájokban részek nem volt” — ezért a *bécsapott hadaknak* ilyen sikertelen, zsákmány nélküli vállalkozása eredményeképpen a *bécsapott* ('váratlanul beütött') igenévnek ki-fejlődhetett a 'félrevezetett, rászedett, megcsalt' jelentésváltozata.

Hogy eredetileg a *bécsapott had* vagy a *bécsapott csata*-féle szerkezetben történt ez a jelentésváltozás, az említett körülmények között, annak az a bizo-

nyitéka, hogy a *becsap valahová* megvan a régi nyelvben, a *becsap valakit* viszont újabb a *becsapott had*-nál, ebből az utóbbi a szerkezetből kiválhatott a *becsap valakit* 'félrevezet, rászed' jelentése.

Megemlíttem, hogy nyelvünkben nem találtam olyan kifejezést, hogy a hadnagy *becsapta a vitézeket v. a csatát v. embereit*, melynek az lett volna a jelentése: 'a hadnagy hirtelen rajtaütésre vezényelte a vitézeket v. a csatát v. az embereket'. Efféle mondatokból tehát a *becsap* 'félrevezet' jelentése nem fejlődhetett ki.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy csakis magyar *becsapott had*-dal vagy *hadak*-kal vagy *emberek*-kel kapcsolatban fejlődhetett ki a 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentésű *becsap valakit*.

Mert beütöttek, *becsaptak* a törökök is magyar igazgatás alatt lévő falukba és városokba, ha azonban a török *becsapott had*-at nem kísértc szerencse, és préda nélkül tértek vissza, az nem kelthette a magyar vitézekben a 'félrevezetett, megcsalt, pórul járt' szemléletet és a neki megfelelő jelentést. Ilyen török becsapásról értesítenek pl. a következő adatok: Sempte, 1641: „s tegnap veottem Bottiany uramnakis levelet, kiben írja hogi Szentgrot alais *be chapot volt* az török, s eoteot vagi hatot levagvan benne, vit huszonötig való rabotis, ki mind vitezleo nep volt” (Esterházy Miklós nádor iratai I Kormányzattört. iratok, 90.). — Bánffy Dénes 1667. máj. 19-én a következőket írja: „Az hadak ide gyűlnek, mert ugy hozzák, *be akarnak csapni* az törökök oly dispositioval, táborok legyen s az holdolatlan falukat felkeressék; feles löszereket is szedtek fel” (Teleki Lev. IV, 113.).

Mondom, ezek és az efféle adatok, melyekben a törökök csapnak be magyar területre, nem keletkezhetett a *becsap valakit*-nek 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentése, ez a hódoltság korában eredetileg csakis az olyan törökök által megszállt (magyarlakta) területekre *becsapott*, azaz beütött magyar hadra v. csatára v. fegyveresekre vonatkozhatott, mely sikertelenül, zsákmány nélkül, esetleg vereséggel tért vissza a végvárba.

4. A *Farkas* személynév eredetéhez

A Népr. és Nyelvtud. VII. kötetében írtam a többi között arról is, hogy a *Farkas* személynévet óvónévként használták a magyarok még a XVI. században is, és bizonyára azért ítélte el Geleji Katona is a *Farkas*, *Oroszlány*-féle neveket, melyek „merő gyalázatosok és pironóságosok” (i. m. 82—3). Az erre a tényre mutató adatok alapján a „Szendrői hegedős-ének” *Szent Farkas*-ra vonatkozó versszakát úgy magyaráztam, hogy Szent Farkassal azért tréfálkozott a vers szerzője, mert a „*Szent Farkas* nem volt, nem is lehetett”.

GÁLDI LÁSZLÓ azonban arra figyelmeztetett (szívességét köszönöm), hogy „*Sanctus Lupus* azaz franciául *Saint Loup* vagy *Leu* igenis létezett. 573-ban született Orléansban és 623-ban halt meg Brienonban...”, továbbá: „Párizsban igen szép gót templom a mindmáig létező *Eglise Saint Leu*”. Utal GÁLDI LÁSZLÓ arra is, hogy a SCHÜTZ ANTAL által szerkesztett „Szentek élete” c. mű szerint (1933) *Szent Lupus* (Farkas) püspök, aki előkelő lotaringiai család sarja volt, 478-ban halt meg (i. m. III, 125), *Szent Wolfgang* (Farkas) német püspök pedig István király feleségének, Gizella királynénak volt a nevelője, és 994-ben halt meg (i. m. IV, 133—37).

Mindehhez hozzáfűzhető még az is, hogy *Szent Lupus* nemcsak a franciáknál és a németeknél volt, hanem Veronában is (FRANZ VON SALES DOYÉ, *Heilige und Selige I*, 721), továbbá Kappadókiában (uo.) és állítólag az ókori Alsó-Pannónia fővárosában Sirmiumban (= a mai Mitrovica helyén Jugoszláviában) is (uo. 720.).

Magyar *Szent Farkas*-ról azonban ezek a források sem tudnak. Ezért nagyon valószínű, hogy Magyarországon *Szent Farkas* tisztelete a középkorban sem volt szokásos, talán éppen azért, mert a *Farkas* személynév pogány védőnévként való használata szokásos volt még a XVI. században is a magyaroknál. Ezeknek alapján tehát azt kell mondanom, hogy magyar *Szent Farkas* aligha lehetett, valószínűleg ezért tréfálkozott a „Szendrői hegedős-ének” szerzője, hogy mankójának gamóját *Szent Farkasnak* ígérte: „megh lattya ha találom | bÿzon hozza hãgÿtom”.

ETYMOLOGIEN II.

von

A. NYÍRI

Der Verf. beschäftigt sich mit dem Ursprung drei ungarischer Wörter: 1. ung. *barcsa* 'Silurus glanis, der Wels' < ung. *hal* 'Fisch' + *-csa* Verkleinerungssuffix in augmentativem Sinne; 2. *kezd* 'mit etw. anfangen, beginnen' < ung. *kéz* 'Hand' < *kez-* + *-d* Suffix, wie das ostj. *kat-l-* 'anfassen, fangen' < ostj. *kat* 'Hand'; 3. *becsap* 'herein-, hineinlegen', wörtlich: 'einschlagen', hängt wohl ursprünglich mit den schlecht gelungenen Streifzügen der kleineren ungarischen Truppen der Trübenzeit zusammen; 4. eine Ergänzung zum Gebrauch des Ps. *Farkas* 'Wolfgang' im XVI., XVII. Jh.

AZ 1963. ÉV FINNUGOR NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGA*

Összeállították:

HAJDÚ PÉTER

és

MIKOLA TIBOR

Rövidítések:

- AEH = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ANyIOK = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
CIF = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Redigit Gy. Ortutay. Budapest 1963.
E = Ethnographia
EP = Suomalainen Tiedeakatemia. Esitelmät ja Pöytäkirjat
ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat
ESK = Eesti keele süntaksi küsimusi
ETAT = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria
FFC = Folklore Fellows Communications
GF = Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Hrsg. von V. Diószegi, Budapest 1963.
IANE = Izvestija Akademii Nauk Estonskoj SSR. Serija obščestvennyh nauk.
ICP = Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences. Edited by A. Sovijärvi and P. Aalto. Hága 1962.
ISK = Istoriko-Filologičeskij Sbornik Komi Filiala AN. SSSR.
JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne
KK = Keel ja Kirjandus
KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimised
KSVK = Kalevalaseuran Vuosikirja
MNY = Magyar Nyelv
MNYj = Magyar Nyelvjárások
MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
N = Nonaginta. J. V. Veski 90. sünnipäevaks. Toim. P. Ariste, V. Pall stb. Tallinn 1963.
NNyt = Néprajz és Nyelvtudomány
NyK = Nyelvtudományi Közlemények
Nyr = Magyar Nyelvőr
PFJ = Pribaltijsko-Finskoe Jazykoznanie
SĖ = Sovetskaja Ėtnografija
SĖS = Sibirskij Ėtnografičeskij Sbornik
Sj = Sananjalka
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SzT = Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk. Pais D. és Benkő L. Budapest 1963.

* És pótlások az 1962. év bibliográfiájához (NNyt VII: 163—178 l.)

- TDSFU = Tezisy dokladov i soobščenija k Vsesojuznoj konferencii po voprosam finno-ugorskogo jazykoznanija. Red. Kollegija: B. A. Serebrennikov, V. I. Lytkin stb.
 TIĚ = Trudy Instituta Ėtnografii
 TKF = Trudy Karefskogo Filiala AN. SSSR.
 UAJb = Ural-Altäische Jahrbücher
 V = Virittäjä
 VJ = Voprosy Jazykoznanija

1. Tudománytörténet, megemlékezések

- WEÖRES, GYULA: Suomalais-ugrilaisten kielten tutkimus Unkarissa 1800-luvun alussa: V 1963: 32—39 l.
 VÉRTES O. ANDRÁS: Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz: NyK 65: 424—438 l.
 ERDŐDI JÓZSEF: A Nyelvtudományi Közlemények jubileuma: Nyr 87: 394—395 l.
 LAKÓ, GYÖRGY: Zum hundertjährigen Jubiläum der sprachwissenschaftlichen Zeitschrift der Ungarischen Akademie der Wissenschaften „Nyelvtudományi Közlemények”: ALH 13: 1—13 l.
 K. SAL, ÉVA: Aus der Geschichte der Zeitschrift Nyelvtudományi Közlemények (Sprachwissenschaftliche Mitteilungen): ALH 13: 127—131 l.
 VIIDALEPP, RICHARD: Walter Anderson (1885—1962): KSVK 43 (1963): 391—394 l.
 BEREZKI GÁBOR: Beke Ödön 80 éves: NyK 65: 193 l.
 ITKONEN, ERKKI: Ödön Beke 80-vuotias: V 1963: 169—170 l.
 KÁLMÁN BÉLA: Beke Ödön nyolcvan éves: MNy 59: 245—246 l.
 KNIEZSA ISTVÁN: Beke Ödön nyolcvanéves: Nyr 87: 161—162 l.
 LAKÓ GYÖRGY: Beke Ödön akadémikus köszöntése: ANyIOK 20 (1963): 353—356 l.
 M. VELENYÁK ZSÓFIA: Beke Ödön tudományos munkássága: NyK 65: 464—473 l.
 JOKI, AULIS J.: M. A. Castrénin elämäntyö: V 1963: 289—302 l.
 GULYA JÁNOS: Cs. Faludi Ágota 1925—1963: NyK 65: 455—456 l.
 KUUSI, MATTI: 60-vuotias Sulo Haltsonen: V 1963: 173—177 l.
 VIRTARANTA, PERTTI: Niilo Ikola 80-vuotias: V 1963: 368—377 l.
 KANNISTO, TYTTI: Artturi Kanniston tutkimusmatkat Siperiassa; JSFOu 64/1, 161 l.
 Kannisto naplójegyzeteit, leveleit és fényképfelvételeit tartalmazza.
 LAKÓ GYÖRGY: Lauri Kettunen 1885—1963: NyK 65: 453—455 l.
 RUOPPILA, VEIKKO: Lauri Kettunen: V 1963: 74—76 l.
 SIRO, PAAVO: Lauri Kettunen: Sj 5: 104—106 l.
 VIIDALEPP, RICHARD: Kaarle Krohn ja eesti rahvaluteadus: KK 1963: 280—288 l.
 VIIDALEPP, RICHARD: Kaarle Krohn ja eestiläinen kansanrunoustiede: KSVK 43 (1963): 19—37 l.
 VÄISÄNEN, A. O.: Jokunen muistelmia Kaarle Krohnista: KSVK 43 (1963): 335—337 l.
 HAJDÚ PÉTER: In memoriam Toivo Vilho Lehtisalo: 1887—1962: NNyt 7: 157—162 l.
 JOKI, AULIS J.: T. Lehtisalo (1887—1962): KSVK 43: 370—390 l.
 N. SEBESTYÉN IRÉN: Toivo Vilho Lehtisalo 1887—1962: NyK 65: 194—195 l.
 ITKONEN, ERKKI: Toivo Vilho Lehtisalo: EP 1963: 87—93 l.
 ITKONEN, ERKKI: Matti Liimola 60-vuotias: V 1963: 171—172 l.
 MINDEN, J. v.: Julius Mägiste zum 60. Geburtstag: UAJb 35: 76—77 l.
 ITKONEN, TERHO: Viljo Nissilä 60-vuotias: V 1963: 271—273 l.
Eduard Päll 60-aastane: ESA 9: 227—228 l.
 GANSCHOW, G.: Paavo Ravila zum 60. Geburtstag: UAJb 35: 77—78 l.
 KODOLÁNYI, J. JR.: Antal Reguly: GF 17—28 l.
 Halálának 100. évfordulója alkalmából ismerteti Reguly munkásságát és méltatja szerepét Szibéria néprajzának hazai kutatásában.
 PEEGEL, JUHAN: J. V. Veski 90-aastane: ESA 9: 3—6 l.
Pühendusviik sõnasepp J. V. Veski. Kny. < Mana 1963. Nr. 3/4. — 32 l.
 Az emlékfüzetben J. Mägiste emlékezik meg J. V. Veski-ről (1—11 l.), V. Tauli Veski nyelvújítói munkájáról ír (11—22 l.). Tartalmazza még A. Saareste cikkét a bővítmény utáni párhuzamos alany-állítmányról.
Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Szerk.: Paul Ariste, Valdek Päll stb. Tallinn 1963, Eesti NSV Teaduste Akadeemia. — 288 l., 10 fénykép mell. — [Emakeele Seltsi Toimetised 6]

J. V. Veski a kiváló nyelvművelő és filológus neve elválaszthatatlan a modern észti irodalmi nyelv történetétől, amelynek fejlesztésében nagy része volt. Születésének 90. évfordulójára tisztelték meg ezzel az emlékkönyvvel, mely 30 — főleg észti nyelvészeti — cikket tartalmaz. A kötetnek számunkra fontosabb cikkeit bibliográfiánkba külön tételként felvettük.

2. Általános finnugor tárgyú művek

Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Redigit Gy. Ortutay. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 490 l.

Az 1960. évi budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus anyagát közli a kongresszus szekcióinak megfelelő négyes tagolásban (Linguistica, Ethnographica, Archaeologica-Anthropologica-Historica, Litteraria). A bevezetés beszámol a kongresszus eseményeiről, a résztvevőkről, közli Ortutay Gyula megnyitó és W. Steinitz záró beszédét, mely a kongresszus határozatait is tartalmazza. A több mint félszáz cikk zöméről bibliográfiánk különböző helyein számolunk be.

Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Herausgegeben von V. Diószegi. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 534 l.

A Reguly Antal halálának 100. évfordulója alkalmából — 5 éves késéssel — kiadott emlékkönyv magyar, német, svéd, cseh és szovjet szerzők tanulmányait közli szibériai (ill. részben szibériai kapcsolattú) népek hitvilágának és népköltészetének témaköréből. Az ugor, szamojéd és lapp vonatkozású közleményekről bibliográfiánk megfelelő helyein számolunk.

Tezisy dokladov i soobščenija k Vsesojuznoj konferencii po voprosam finno-ugorskogo jazykoznanija. Red. kollegija: B. A. Serebrennikov, V. I. Lytkin, K. E. Majtinskaja, G. M. Kert, A. M. Rot. Užgorod 1963, Inst. Jazykoz. AN, Užgorodskij GosUniv. — 62 l.

Az Ungváron 1963. szeptember végén és október elején rendezett Finnugor konferencia előadásainak rövid összefoglalásait tartalmazza.

Osnovnye itogi i zadaci razrabotki voprosov pismennosti i razvitija literaturnyh jazykov narodov SSSR: VJ 1963, 3: 3—14 l.

AALTO, P.: Frauensprachliche Erscheinungen in finnisch-ugrischen Sprachen: CIF 272—275 l.

Egyes fgr. nyelvekben a nyelvi tabuának olyan formáit találjuk, hogy egyes állatokat más néven neveznek a nők, mint a férfiak. A medve ilyen tabu-elnevezéseinek létrejöttét a paleolit medvetisztelettel hozza kapcsolatba.

ALVRE, P.: *i-mitmuse päritolust:* N 78—94 l.

A több uráli nyelvben jelenkező, és sokféleképpen magyarázott *i* többszjel eredetét fejtegeti. Megállapítása szerint a balti finn és lapp együttelés korából származó *i* többszjel az uráli **ja, *jä* kollektív és lokális (adverbium) képzővel függ össze. Ebből más uráli nyelvekben is keletkezhetett többest jelölő elem (zürj. *-jan*, permi *-jas, -jos*, magy. *-i, -i, -j*).

ARISTE, P.: Soome-ugri keeltest: Kodumurre 5 (1962): 8—21 l.

BEKE, Ö.: Die dringenden und wichtigen Aufgaben der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachwissenschaft: CIF 48—51 l.

BELICER, V.: Osnovnye itogi etnografičeskogo izučenija finno-ugorskich narodov v SSSR za poslednee desjatiletie: CIF 323—329 l.

CERNECOV, V.: Drevnejšij period istorii narodov ural'skoj obščnosti: CIF 405—411 l.

Régészeti eszközökkel vezet vissza az uráliak történetét a kelteminári kultúrával egy etnokulturális közösségbe tartozó, legrégebb nyugat-szibériai neolitik korszakig, a kozlovi-ig (ie. V—IV. e.). Az uráliak a gorbunovói korban (ie. IV. e. vége—III. e. 3. harmada) kiterjeszkedtek az É. Szoszva, Narim vidékéig, és e kor közepén hatolnak be a kámai területekre, ahol az ottani mezolitik lakossággal keverednek: ebben látja a finn-permieket kiválását. Az Urálon túli, aeneolitik folyamán az ie. II. évezredben a ligetes sztyeppén új állattenyésztő kultúra jön létre — ebben a magyarság elődeit sejtí. — Cs. előadásához kapcsolódik László Gy. (411—412 l.), Moór E. (412. l.) és Dienes I. (413—415. l.) hozzászólása.

ERDŐDI, J.: Zur Frage der Herkunft der Präteritum-Suffixe in den uralischen Sprachen: CIF 65—69 l.

Mészöly nyomán egyes fgr. präteritum-jelek és locativus ragok összefüggéseit fejtegeti.

FOKOS-FUCHS, D. R.: Aus dem Gebiete der finnisch-ugrischen Verbalnomina: CIF 73—92 l.

Főleg magyar és permi igeneveknek azt az eredeti differenciálatlanságukból eredő tulajdonságát vizsgálja, hogy nomen agentis, actionis vagy acti, ill. aktív és passzív szerepben egyaránt előfordulnak. A sok funkció közül több nem csak közvetlenül az eredeti differen-

ciálatlanságból, hanem egyéb megszilárdult szerepkör (pl. *nomen actionis*) közbeiktatásával magyarázható.

FOKOS DÁVID: A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága: NyK 65: 3—48 l.

Eddigi kutatásait folytatva a tárgy és a birtokos jelző jelölésével, valamint a ragtalan határozók problémájával foglalkozik.

GROMOV, G. G.—KOZLOVA, K. I.—LAŠUK, L. P.: Očerki po etnografii narodov SSSR. Evropejskaja časť. Učebnoe posobie. Moskva 1962, Univ. — 125 l.

JOKI, A. J.: Uralte Lehnwörter oder Zufälle?: CIF 105—107 l.

Elvileg nincsen akadály a annak, hogy az indogermán nyelvekben régi fgr. jövevény-szavak után kutassunk. Az eddigi ilyen irányú kísérletek azonban még nem vezettek teljesen megnyugtató eredményre. Alapos és sok szempontú vizsgálat szükséges a két nyelvcsalád közti ún. véletlen egyezések megítéléséhez is.

KAHLA, MARTTI: Neuvostoliitossa suomalais-ugrilaisilla kielillä julkaistua kirjallisuutta Suomen ja Unkarin kirjastoissa. — Finnugor nyelvű szovjet kiadványok Finnország és Magyarország könyvtáraiban: JSFOu 64/5, 162 l.

LÁSZLÓ, Gy.: Die ältesten Epochen der uralischen Vorgeschichte: CIF 416—419 l.

Akkor még kéziratossá, azóta „Östörténetünk legkorábbi szakaszai” címen megjelent könyve fberedményeit — ún. szvidéri elméletét — ismerteti.

LYTKIN, W. I.: Über einige Vokalentsprechungen in den finnisch-ugrischen Sprachen: CIF 60—64 l.

A zürjén *o* ~ votják *u* magánhangzó-megfelelést a felső-sziszolai és jazvai zürjén, valamint a délnyugati votják nyelvjárások adatai alapján hármás ősermi előzményre vezeti vissza (*ö*, nyílt *o*, zárt *o*).

M. I.: Szovjet konferencia a finnugor folklór kérdéseiről: E 74: 123—124 l.

MAJTINSKAJA, K. E.: Über die Frage der Unterscheidung der finnisch-ugrischen Komposita und Wortkompositionen: CIF 93—97 l.

A fgr. nyelvekben sok nehézséget okozott a szó szerkezetek és összetételek megkülönböztetése. Az eddig leggyakrabban hangoztatott jelentéstani tényezők helyett a grammatikai sajátosságokat veszi tekintetbe az összetétel és szó szerkezet elhatárolásában.

MAJTINSKAJA, K. E.: Ob ogranichenii slova ot časti slova (na materiale finno-ugorskich jazykov): Morfoložičeskaja struktura slova v jazykach različnyh tipov (Moskva—Leningrad 1963, Izd. AN) 90—99 l.

MAJTINSKAJA KLÁRA: A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben: NyK 65: 361—369 l.

Megállapítja, hogy már az alapnyelvben is voltak különféle kettőztetések. Utal számos, nálunk ismeretlen szovjet tanulmányra.

MATVEEV, A. K.: Nekotorye itogi izučenija severnorusskoj substratnoj toponimiki finno-ugorskogo proischoždenija: TDSFU 22—26 l.

MOÓR ELEMÉR: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 182 l.

Moór őstörténeti munkálkodásának voltaképpen módszertani summája ez a kötet. Érdeklődésre tarthatnak számot a két nyelvűség nyelvi nyomairól, a felesleges jövevényiszavakról, a hangtörténet őstörténeti felhasználhatóságáról vallott nézetei. Foglalkozik a hely- és népevek szerepével az őstörténetben. Külön fejezet tárgyalja a szókészlet szerepét őstörténeti kutatásainkban, valamint a nyelvészeti időrend és a nyelvészeti helymeghatározás problematikáját. Véleményt mond az életföldrajzi módszerrel, a komplex őstörténeti kutatásokról. Megállapításait az uráli, indoeurópai, altaji és más népek és nyelvek köréből vett példákkal illusztrálja.

PAULSON, I.—HULTKRANTZ, A.—JETTMAR, K.: Die Religionen Nordeasiens und der amerikanischen Arktis. Stuttgart 1962, Kohlhammer. — 425 l.

RADANOVICS, K.: Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen: CIF 98—104 l.

A *chanti* és *udmurt* népeveket magyarázza.

RAUN, ALO: Johdatusta strukturaalikielietieteesen. Helsinki 1963, SKS. — 82 l. — [Tietolipas 30]

Teljességre és részletezésre nem törekvő rövid bevezetés a strukturális nyelvészetbe, főleg finn nyelvekhez tájékoztatására. Legbővebben a fonológiai analízis elveivel foglalkozik (7—30 l.), ezt követi a morfémák és a szintaktikai szerkezetek elemzésében követett eljárások áttekintése (31—45 l.). Külön fejezetet szentel a nyelvtipológiának (58—65 l.), valamint annak a kérdésnek, hogy mit nyújthat a strukturalizmus az összehasonlító nyelvtudomány-

nak (46—57 l.). Befejezésként néhány szóban ismerteti a glosszematikát, a gépi fordítás és a pszicholingvisztika kérdéseit (66—70 l.). Példaanyagát elsősorban finnugor nyelvekből választja.

RAVILA, P.: Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes: CIF 70—72 l.

Lapp, mordvin és finn nominális, valamint verbum finitum-os mondatok morfológiai vizsgálatából arra következtet, hogy a präsens alakok igen hosszú ideig megtartották nominális jellegüket, még akkor is, amikor a präteritum már verbum finitum jelleget öltött. A mordvin nominális konjugációt külön nyelvi fejleménynek tekinti.

RÄSÄNEN, MARTTI: Uraltaillainen kielisukulaisuus: EP 1963: 181—189 l.

Saját kutatásai és más kutatók eredményei alapján áttekinti az urál-altáji nyelvrokonság fontosabb bizonyítékait. Legrészletesebben a szókészletben mutatkozó egyezéseket vizsgálja, tárgykörök szerint csoportosítva anyagát.

SEREBRENNIKOV, B. A.: Formgeschichtliche Untersuchungen: ALH 13: 257—274 l.

A zürjén *-jas, -jan* többesjel a szerző szerint egyes nyelvjárásokban az önálló *jez* 'Leute' szóra megy vissza, más nyelvjárásokban viszont egy *a* kollektív többesjélből keletkezett. A *j* anorganikus elem, az *s*, ill. *n* pedig determinatívum.

Több elavult zürjén esetragot mutat ki névutókbán.

A cseremiszenben — Galkin nyomán — egy *-e* lativusragot vél fölfedezni.

A jurák *š* múltidő jel valamely — valószínűleg 'sein' jelentésű — segédigének a maradványa, s nem hozható összefüggésbe az obi-ugor *s* időjellel. Az obi-ugor *s*-hez a kérdő mondatokban előforduló *s* múltidő jel kapcsolandó.

A cseremisiz *-la* lativusrag tatár hatás alatt vett fel hasonló jelentést.

SEREBRENNIKOV, B. A.: О сушности процессов изменения слова и словосочетания и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках: Морфологическая структура слова в языках различных типов (Moskva—Leningrad 1963, Izd. AN) 216—222 l.

SEREBRENNIKOV, B. A.: Istoriko-lingvističeskie zametki: ISK 8 (1962): 3—8 l.

1. Az Alsó-Vicsgda táján az osztják nyelv alapján elemezhető helyneveket talál.

2. A ma csak helynevekben és elszigetelt kifejezésekben előforduló *zoptm* szó azonos a votj. *zyptm*, osztj. *kurt* 'falú' szóval.

3. A *самъ уменье* 'szó egykor 'сила' jelentésű volt. Ebben a jelentésben került át az osztjákba.

4. A *мыкѡт-а* 'оһ ушеп'-*a*-ja eredetileg kiemelés céljából került a szóhoz. Később funkciója elhomályosult.

5. A zürjénben néha jövő idő áll múlt helyett. A jövő idő efféle használata akkor keletkezett, amikor a jövő idő egyes alakjai még jelen értékűek voltak.

STEINITZ, W.: Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte: CIF 52—59 l.

Néhány hangtörténeti kérdés tisztázására törekszik, melyek magánhangzó elméletének bírálatával kapcsolatban merültek föl. 1. A fgr. redukált magánhangzókra vonatkozó, többek által bírált feltévesztést igazolják Lytkin kutatásai: a zürjénben kimutatta fgr. redukált magánhangzók reflexeit. Ezenkívül saját obi-ugor hangtörténeti vizsgálatai is összhangban állnak eddigi eredményeivel (az obi-ugor kvantitatív-quantitatív magánhangzó-váltakozás a vogulban tiszta kvantitatív változássá alakult). — 2. A fgr. alapnyelvre rekonstruált redukált magánhangzók nyílásfok szempontjából irrelevánsak, s így jelölhetjük azokat *u, ü, i*-vel is (ez a jelölésmód némileg közelíti felfogását Itkonen eredményeihez). — 3. A finn-permi nyelvekben a mai napig nem sikerült kimutatni az általa feltett magánhangzó-váltakozások nyomait. Az ebből származó konzekvenciákat hajlandó levonni, de nézete szerint ez nem befolyásolja magánhangzó-elmélete alapjait. — 4. A finn jégszekerény-elmélet nem alkalmas kiindulópont az alapnyelvi magánhangzó rendszer rekonstruálásához. Ezzel kapcsolatban vitatja Itkonen magánhangzó-elméletének módszereit és eredményeit.

TAILLEUR, O. G.: Sur les négations *ei* et *ele* ainsi que le verbe *le- 'être'* dans une langue de la Sibirie Septentrionale: CIF 108—111 l.

Az uráli-jukagír grammatikai és szókészleti egyezésekre hívja fel az uralisták figyelmét.

TEPLJASINA, T. I.: О терминах родства у бесерман: TDSFU 40—42 l.

TÓTH, T.: Turko-finnougorskije vzaimootnošenija v zone r. Beloj po antropologičeskim dannym: CIF 445—448 l.

A baskír mizserek antropológiai vizsgálata régi török és fgr. elemek keveredésére utal.

VASILEVIČ, G. M.: Tipy obuvi narodov Sibiri: SMAE 21 (1963): 3—64 l.

VILKUNA, K.: Die finnisch-ugrische Ethnologie heute: CIF 309—318 l.

A fgr. néprajz módszereit bíráló régebbi írásainak szellemében megállapítja, hogy a fgr. etnológiának ki kell lépnie a finnugor nyelvek által meghatározott szűk keretektől, és az egyes fgr. népek kultúráit a szomszédos népekével együttesen, fejlődésükben és egymásra hatá-

sukban kell vizsgálnia. A „finnugor őskultúra” rekonstruálása helyett a fgr. népek lakóhelyein kialakult számos helyi kultúra szisztematikus leírására és kialakulásának kutatására kell törekedni. — Az előadáshoz K. Kovács L. (318—321 l.) és Vargyas L. (321—323 l.) szólt hozzá.

ZLOBINA, V.: K probleme leksičeskoj interferencii: TDSFU 45—46 l.

3. Lapp nyelv

ITKONEN, ERKKI: Lappalainen kansanrunous. Kny. < Suomen kirjallisuus 1. (Helsinki 1963): 525—569 l. — [Lapin Sivistysseuran Julkaisuja 26.]

A finnországi lapp csoportok áttekintése után tárgyalja a *joiku* műfajának, szerkezetének, eredetének kérdéseit. Foglalkozik a lapp népköltészet egyéb műfajaival (mese, eredetmonda, hitrege, varázslókról szóló történetek stb.).

ITKONEN, E.: Über den Genetiv und Partitiv in einigen Adverbien: CIF 226—255 l.

A modális-habitívnek nevezett állapothatározószók egyes és többes genitívusi, ill. partitívus ragos formáinak (határozószói és jelzői) funkcióit és alaki sajátosságait tárgyalja az Inari lappban, kitekintve más lapp nyelvjárásokra is.

KERT, G. M.: O karaktere leksiki saamskich dialektov kol'skogo poluostrova: TDSFU 7—8 l.

LAGERCRANTZ, ELIEL: Lappische Volksdichtung VI. Texte aus den see-, nord-, west- und südlappischen Dialekten. Index. Helsinki 1963, SUS. — 222 l. — [MSFOu: 126.]

A könyv első részében formai és tartalmi szempontból válogatott szövegeket közöl a nyugati tengeri lapp, északi lapp, északnyugati, nyugati fjordlapp, nyugati és déli lapp nyelvjárásokból (1—110 l.). Az Index-ben (113—222 l.) motívum és variáns jegyzék, ill. a lapp folklór mitikus szimbólumvilágáról szóló tanulmány következik.

MANKER, E.: *Seite*-Kult und Trommelmagie der Lappen: GF 29—43 l.

Összefoglaló képet rajzol a régi lappok szellemlényeiről, isteneikről, a lapp sámán tevékenységéről, az áldozásról, áldozati helyekről és az ott található természet formálta, istenképként tisztelt kőszobrokról (*seite*).

PELTO, P. J.: Individualism in Skolt-Lapp society. Helsinki 1962, Suomen Muinaismuistoyhdistys. — 261 l.

SENKEVIČ—GUDKOVA, V. V.: Morfoložičeskaja struktura saamskogo slova: Morfoložičeskaja struktura slova v jazykach različnych tipov (Moskva—Leningrad 1963, Izd. AN) 244—251 l.

SENKEVIČ—GUDKOVA, V. V.: Strukturno-slovoobrazovatel'nye elementy v toponimike Kol'skogo poluostrova: TDSFU 26—28 l.

VORREN, Ö.—MANKER, E.: Lapp life and customs. London 1962, Oxford Univ. Pr. — 183 l.

VORREN, Ö.: Finnmarksamenes nomadisme, Bd. 1—2. Oslo 1962, Univ. I. k.: 14 l., 48 [+1] térk., II. k. 263 l. [Tromsø Museums skrifter 9.]

4. Balti-finn nyelvek

I.

ALEKSEEV, V.: Kranioložičeskij tip finnov i nekotorye voprosy proischoždenija pribaltijsko-finskich narodov. — Über den kranioologischen Typ der Finnen und über einige Fragen der Herkunft ostseefinnischer Völker: ETAT — IANÉ 1963/2: 136—146 l.

Főleg az europid és mongolid elemek arányával foglalkozik a balti finneknél.

ALVRE, PAUL: Pronoomeni see tüvedest läänemere-soome keeles: ESA 9: 131—150 l. [HÄMÄLÄINEN] CHAMJALJAINEN, M. M.: O razvitii glasnych v konce slova v karef'skom i vepsskom jazykach: PFJ: 12—22 l. — [TKF 39]

DOLJA, T. G.—SUCHANOVA, V. S.: Zaimstvovanija iz pribaltijsko-finskich jazykov v russkich narodnych govorach Karelii: TDSFU 46—47 l.

HAKULINEN, LAURI: Vanha kirjasuomi ja viro: V 1963: 227—238 l.

A régi finn irodalmi nyelv és az észet hasonlóságait mutatja be.

IKOLA, O.: Zur Geschichte der indirekten Rede in den ostseefinnischen Sprachen: CIF 208—211 l.

MULLONEN, M. I.: Nekotorye problemy sostavlenija dialektičeskich slovaroj vepsskogo i karel'skogo jazykov: TDSFU 57—58 l.

POSTI, L.: Fragen der ostseefinnischen Verbalflexion: CIF 216—225 l.

A déli észben két konjugációs rendszer van, melyek csak a 3. személyben különböznek egymástól. Véleménye szerint ez a közfinnre visszamenő archaikus jelenség. A 2. konjugációba az ún. mediális igék (genus medium) tartoztak, s a 3. személyű *-sen végződés funkciója az alanyra utalás volt. Ez a közfinn végződés egyes balti finn nyelvekben eltűnt, másokban (keleti finn, karjalai, vepsze) reflexív szerepűvé alakult. A balti finn passzívum *-ta formánása eredetileg nem causativum, hanem reflexív képző volt. Ennek és a mediális *sen* kapcsolatából magyarázza a balti finn nyelvek passzívumát.

RAVILA, PAAVO: Quantity and Phonemic Analysis: ICP 490—493 l.

A finn, valamint az ész és lapp quantitás-rendszer különbségét taglalja.

SEREBRENNIKOV, B.: Kategorii vremeni v pribaltijsko-finskich jazykach: ESK: 426—515 l. — [KKIU 8]

Bemutatja a jelen idő, az imperfect, a perfect és a plusquamperfect képzését és használatát a balti-finn nyelvekben. Az összetett idők szerinte svéd és német hatásra fejlődtek ki. Vizsgálja az analitikus jövőt (finn *tulen lukemaan*), az analitikus jelent (finn *olen sanova*) és az analitikus múltat (finn *olin sanova*). Végül kitér az „emfatikus” igealakokra (finn *olen kirjoittamassa* stb.).

II.

Russko—Finskij Slovar'. Moskva 1963, Gos. izd. inostrannyh i nacionalnyh slovarej. — 1000 l.

A mintegy 61 000 szót tartalmazó szótár a Szovjet Tudományos Akadémia Karjalai Filiájának gondozásában készült Marri Kuusinen és Veera Ollikainen vezetésével.

AUSTERLITZ, ROBERT: Finnish reader and glossary. Bloomington — The Hague 1963, Indiana University — Mouton & Co. — XVI, 294 l. — [Uralic and Altaic Series 15]

Változatos témakörű, a finn szókincset és a finn életet sok oldalról bemutató szövegek a finn nyelvben már valamelyest jártas, vagy nyelvészetileg képzett egyének számára. A kb. 70 lapnyi szöveganyaghoz több mint 200 lapos rag-, képző- és tömorfémák szerint szegmentált szójegyzék csatlakozik. A nagy gonddal összeállított szójegyzék a formális grammatika művelői számára is rendkívül jól használható.

ELISEEV, JU. S.: Aarni Penttilä, Suomen kielipöpi: PFJ: 100—104 l. — [TKF 39]

Ismertetés.

HÄMÄLÄINEN, SIMO: Suomalainen sotilasslangi. Sanasto. Turku 1963, SKS. 331 l. — (SKS Toimituksia 273)

A finn katonai nyelvnek több, mint 6000 szót tartalmazó szótára. Anyagát legnagyobb-részt az 1918 és 1946 közé eső időkből gyűjtötte, de tartalmaz szavakat a korábbi évekből is, egészen a XVI. századtól kezdve.

HIRVENSALO, LAURI: Saksalais-suomalainen sanakirja. Porvoo 1963, Werner Söderström Oy. — X, 1592 l.

HORMIA, OSMO: Varhaisia sanakirjatietoja suomen ja lapin kielestä: V 1963: 253—256 l.

Egy 1603-ban megjelent többnyelvű szótár finn és lapp szavakat is tartalmaz.

JOKI, AULIS J.: Der wandernde Apfel.: Kny. < Studia Orientalia 28 (Helsinki 1963). — 17 l.

Az alma megnevezésére szolgáló, rendkívül széles eurázsiai elterjedésű régi vándorszócsalád történetét kutatja. Az *omena* és a balti finn, mordvin megfelelői, a török *alma* és még sok nyelv hasonló szavának végső forrását Hindukus és Tadzszikisztán iráni nyelveiben keresi.

JOKI, AULIS J.: Omenan vaellus: V 1963: 134—142 l.

A finn *omena* 'alma' etimológiáját tárgyalja.

KERT, G. M.: O protivorečivosti nekotorych kriteriev pri opredelenii vtorostepennyich členov predloženiya: PFJ: 90—97 l. — [TKF 39]

Finn mondatelemzési kérdéseket tárgyal.

KETTUNEN, LAURI: *Ohdake*-sanon alkuperä: KSVK 43 (1963): 186—190 l.

Az *ohdake* 'bogáncs' szót egy *okti* 'medve' szóra vezeti vissza, amelynek megfelelői a mordvinig terjednek.

KUUSI, MATTI: Suomenparsiston rakenneanalyysin terminologiaa: V 1963: 339—348 l.

Javaslatokat tesz a közmondások osztályozására.

LESKINEN, HEIKKI: Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria. I. Konsonantit. Helsinki 1963, SKS. — 306 l.

MAKAROV, G. N.—ELISEEV, JU. S.: Sintaksičeskije slovosočetanija v sovremennom finskom jazyke. Osnovnye tipy sintaksičeskich slovosočetanj v finskom jazyke: PFJ: 105—106 l. — [TKF 39]

Ismertetés.

MULLONEN, M. I.: Bezličnye predloženiya, glavnyj člen kotorych obrazuetsja iz glagol-svjazki i predikativa, v sovremennom finskom jazyke: PFJ: 39—53 l. — [TKF 39]

MULLONEN, M. I.: Neopredelenno-ličnye i obobščennno-ličnye predloženiya v finskom jazyke: PFJ: 31—38 l. — [TKF 39]

NISSILÄ, V.: Suomalaista nimistöntutkimusta. Helsinki 1962, SKS. — 220 l.

NISSILÄ, VIILJO: Friisiläis-alankomaalaista ainestoa Suomen nimistössä: V 1963: 349—359 l.

A XII—XIII. század folyamán számos fríz és holland eredetű név került át a finn nyelvbe.

PEKKANEN, TUOMO: „Suomi, vir honorabilis inter suos anno 811”: V 1963: 266—270 l. Egy frank krónika 811-ben egy *Suomi* nevű férfit említ, aki egy dán békedelegáció tagja volt.

RINTALA, PÄIVI: Castrenianum — suomen kielen tutkimuksen keskuspaikka. Kny < Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja 10 (Helsinki, 1962—1963). — 13 l.

SIMONSUURI, L.: Die Systematik der finnischen mythischen Sagen: CIF 349—353 l.

SOVIJÄRVI, A.: Röntgenkinematographisch-akustische Untersuchungen über die Artikulation der Diphthonge: ICP: 111—128 l.

A finn diftongusokat vizsgálja.

TALVE, ILMAR: Suomalainen kansatiede: Sj 5: 107—147 l.

Áttekinti a finn néprajztudomány történetét és jelenlegi helyzetét.

VAHROS, IGOR: Kupanitsan Greplan murteen venäläisperäisistä sanoista: V 1963: 143—149 l.

VALONEN, N.: Über die Arbeit der volkskundlichen Abteilung des finnischen Nationalmuseums: CIF 361—363 l.

VALONEN, NILO: Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben. Helsinki 1963, SUS. — 600 l. — [MSFOu 133]

A bőségesen illusztrált mű a finn *pirtti* és *tupa*, valamint a ház egyéb helyiségeinek és a tűzhelytípusoknak a történetét világítja meg. Számot tarthat a nyelvészek érdeklődésére is, mert a ház említett részeinek elnevezéseit is vizsgálja, sőt helynevekben való előfordulásait is számba veszi.

VILKUNA, A.: Über das finnische *haltija* 'Geist, Schutzgeist': CIF 354—360 l.

VILKUNA, KUSTAA: Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland. Helsinki 1963, Suomalainen Tiedekaatermia. — 287 l. — [FFC 191].

VIRTARANTA, P.: Über die Sicherstellung von Sprachmaterial aus dem Finnischen und den verwandten Sprachen in jüngster Zeit: CIF 295—304 l.

Beszámol a helsinki egyetem Hangarchivumának munkájáról és összefoglalja eddigi bőséges és értékes gyűjtés-, valamint felvételechnikai tapasztalatait.

WIIK, KALEVI: Phoneme Boundaries of Finnish Vowels: 795—799 l.

III.

Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallin 1963, Eesti Riiklik Kirjastus. — 520 l. — [Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused 8]

A kötetben K. Kure az észtl mondatszerkesztés főkérdéseiről, K. Mihkla az észtl szóösszetételről, N. Rimmel a szórendről, J. Valgma az alany és az állítmány egyeztetéséről értekezik. Függeléként közlik B. Szerebrennyikovnak a balti finn nyelvek időjelöléséről szóló orosz nyelvű tanulmányát is.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslike töötajate poolt 1962. a. ühiskonnateaduste alal avaldatud tööde bibliograafia: ETAT — IANE 1963/2. (Melléklet) I—XXIX l.

Az Észtl Tud. Akad. munkatársainak 1962. évi társadalomtudományi munkásságának bibliográfiája (nyelvészet: XII—XVI. l.).

ARISTE, P.: Die Beziehungen des Wotischen zu den estnischen Mundarten: CIF 212—215 l.

ARISTE, PAUL: Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles: ESA: 9: 85—119 l.

Egy XVII. századi észtl író nyelvében található alnémet jövevényszavakat mutatja be.

- ARISTE, PAUL.: Veelgi vere-lõpulistest kohanimedest: KK 1963: 474—475 l.
A gyakori *-vere* utótagú észti helyneveket egy **vēri* 'erdő' szóból magyarázza ~ md.
супь ua.
- ARISTE, P.: Drevneevrejskie zaimstvovanija v estonskom jazyke: TDSFU 15—16. l.
- EENLAID, KAJA: Morfoloogilised paralleelvormid „Oigekeelsuse sõnaraamatus”: ESA 9: 39—53 l.
- KASK, ARNOLD: Jooni O. W. Masinga sõnavara-alasest tööst: ESA 9: 120—130 l.
O. W. Masingnak (1763—1832) az észti nyelv fejlesztésében betöltött szerepét vizsgálja.
- KASK, A.: Valimik eesti murdenäiteid. Tartu 1962, Tartu Riiklik Ülikool. — 147 l. [Litogr.]
- KASK, A.: Eesti murretest: Kodumurre 3/4 (1962): 8—27 l.
- KURE, K.: Eesti keele lausechituse põhiküsimusi: ESK: 7—97 l. — [KKIU 8]
Észti nyelvi alapon vizsgálja a mondat lényegét, aztán a mondat tagolásával, szerkezetével, a szórend, az intonáció, a ritmus stb. szerepével foglalkozik.
- LEHISTE, ILSE: Acoustic studies of boundary signals: ICP 178—187 l.
Az észti szótagok, szavak, morfémák fonetikai elhatárolódását vizsgálja.
- LIIV, GEORG: On the quantity and quality of estonian vowels of three phonological degrees of length: ICP 682—687 l.
- MIHKLA, KARL: Kuidas kasutada tänapäeva eesti kirjakeeles lauselühendiga lauset?: ESA 9: 26—38 l.
A vessző használatát vizsgálja az igeneves szerkezetek mellett.
- MIHKLA, K.: Sõnauhend kaasaja eesti keeles: ESK 98—215 l. — [KKIU 8]
Az észti alárendelő szószerveketeteket vizsgálja.
- MUHEL, V.: Vene — eesti sõnaraamat. 3. jav. és bőv. kiad. Tallinn 1963, Eesti Riiklik Kirjastus. — 798 l.
Kb. 35 000 szót tartalmazó orosz—észti szótár. Orosz nyelvtani vázlattal.
- PEEGEL, JU.: Nekotorye problemy izučenija leksiki estonskich narodnyh pesen: TDSFU 13. l.
- RAIET, ERICH: Prantsuse päritoluga võõrsõnadest eesti keeles: ESA 9: 211—221 l.
- REMMEL, N.: Sõnajärjestus eesti lauses. Deskriptiivinen käsitlus: ESK: 216—389 l. — [KKIU 8]
Szórendi kérdéseket tárgyal.
- RJATSEP, CH.: Problemy izučenija proischoždenija slovarnogo sostava estonskogo jazyka: TDSFU 14—15 l.
- SEPPÖ, SUHONEN: Virolais-suomalaisia vertauksia: KSVK 43 (1963): 217—241 l.
Wiedemann 301 észti hasonlatának finn megfelelői.
- STEINITZ, W.: Eesti *koolma* ja *kalim*: N 256—259 l.
A címben adott két („meghalni”, ill. „sír” jelentésű) szót egymáshoz kapcsolva, bennük és balti finn, lapp, valamint mordvin megfelelőikben ugyanazt az *o* (*uo*, *u*) ~ *a* magánhangzó váltakozást teszi fel, mint amely a magy. *holt* ~ *hal-* párban és még több ugor etimológiában jelentkezik (< fgr. **o* ~ **a*).
- TAILLEUR, O. G. — Dequeker M.: Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat: Lingua 12 (1963): 87—95 l.
Ismertetés.
- VALGMA, J.: Aluse ja öeldise kongruentsist eesti kirjakeeles: ESK 390—425 l. — [KKIU 8]
Az alany és állítmány egyeztetésének problémáját elemzi.
- VALMET, A.: Singulare i plurale tantum v estonskom jazyke: TDSFU 18—19 l.
- VALMET, AINO: Plurali partitiiv XVII sajandi lõpu eesti kirjakeeles: ESA 9: 63—84 l.
- VIITSO, TIIT-REIN: Teese ja antiteese: ESA 9: 7—25 l.
Az észti fonéma-rendszer leírásának problémáit taglalja.
- VIITSO, T-R.: Sõnarõhust eesti keeles. — On word stress in Estonian: ETAT — IANÉ 1963/2: 147—157 l.
Az észti szóhangsúly fonológiai és morfológiai szerepét vizsgálja. A szóhangsúly definiálható, ekképp része a junkturának, vagyis kiemelő (delimitatív) funkciójú. Néha atemati-kus is lehet, s ezáltal differenciáló szerepű. Morfológiai szerepe a szótó szembeállítás a rag-és képzőmorfémákkal.

IV.

- LEPPIK, E.: Predikaadi ärajätmiseset karjala keele Valdai murrakus: N 190—194 l.
Azokat a feltételeket vizsgálja, amelyek közt hiányozhat a létigei állítmány a karjalai nyelv valdaji nyelvjárásában.
- MAKAROV, G. N.: Kalinini-karjala murdenäiteid: ESA 9: 151—164 l.
Négy 1957—58-ban lejegyzett tveri-karjalai szöveg észt fordítással.
- MAKAROV, G. N.: Iz nabljudenij nad jazykom karefskich poslovic: PFJ: 54—64 l. — [TKF 39]
- MAKAROV, G. N.: O perevodnom pamjatnike karefskogo jazyka 20-ch gg. prošlogo veka: PFJ: 70—79 l. — [TKF 39]
- Egy múlt század eleji tveri-karjalai nyelven megjelent bibliafordítás keletkezési körülményeit és sorsát vázolja. A maga nemében ez a mű első volt.
- MAKAROVA, G. N.: Složnye slova sočiniteľnogo tipa v kareľskom jazyke: TDSFU 8—10 l.
- PALMEOS, PAULA: Karjala Valdai murrak. Tallinn 1962, Eesti NSV Teaduste Akadeemia. — 226 l. — [Emakeele Seltsi Toimetised 5]
- A még mindig elég tekintélyes számú ún. tveri karjalai lakóhelyétől nyugatra, a Valdáj hegység erdőibe ékelt néhány faluban él egy kis karjalai nyelvjárás-sziget. Az itt lakók közül már csak az 50 éven felüliek beszélnek karjalaiul, de ezek is kétnyelvűek. Palmeos könyve a nyelvjárás leíró nyelvtanát (7—77 l.) és azokat a népéletre vonatkozó szövegeket (78—218 l.) tartalmazza, amelyeket a szerző 1953 óta gyűjtögetett.
- PIMENOV, V. V.: Proizvodstvennyj byt lesorubov Karelii: SĖ 1963, 4: 46—55 l.
A karéliai favágók tevékenységét írja le.
- TARASOV, V. P.: Upotreblenie pričastij nezakončennogo dejstvija v kareľskom jazyke: PFJ: 65—69 l. — [TKF 39]
- VIRTARANTA, PERTTI: Karjalan kielen sanakirjatyön vaiheita. Kny. < Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja 10 (Helsinki, 1962—1963). — 11 l.
- NUUTINEN, OLAVI: Kosemkinan Laukoonsuun inkerois-murreta: V. 1963: 360—367 l.
- RUOPPILA, VEIKKO: Inkeriläisiä aineksia J. H. Hoppiuksen runoissa: V 1963: 164—168 l.
J. H. Hoppius a 18. század első felében működött Ingermanlandban.
- VIRTARANTA, PERTTI: Lyydiläisiä tekstejä — Lüdische Texte I. Helsinki 1963, SUS. — 454 l. — [MSFOu 129]
- Az ezzel a kötettel meginduló lúd szöveggyűjtemény első három kötete egyetlen közlő, az északi lúd Haljärvi faluból származó s a háború idején Svédországba áttelepült Stefan Huotarinen elbeszéléseit, visszaemlékezéseit tartalmazza. A nem mindennapi képességű nyelvemester és a közismerten rátermett gyűjtő egyéniség szerencsés találkozása folytán nagy értékű szövegek birtokába jutottunk. Ezeket Virtaranta 1950 és 1956 között jegyezte le, részben diktálás után, részben magnetofon felvételekről. Az első kötet témakörei: Haljärvi és környékének leírása, visszaemlékezések háborús időkre, vadászat, halászat, földművelés, időjárás és égitestek, erdei munka, nyírkéregfeldolgozás, kereskedés, közlekedés. A szövegekhez német fordítás, és bevezetésképpen a nyelvjárás hangállapotát és a hangjelölést taglaló tanulmány csatlakozik.
- VIRTARANTA, PERTTI: Lyydiläisiä tekstejä — Lüdische Texte II. Helsinki 1963, SUS. — 420 l. — [MSFOu 130]
- E kötet témakörei: a ló és egyéb háziállatok, szellemek, madarak és csúszómászók, háztartás, ruházat, betegség, születés és gyermeknevelés, játék, családi élet, épületek.
- ZAIČEVA, M. I.: O nekotorych suffiksach glagolnogo slovoobrazovanija v vepsskom jazyke: PFJ: 23—30 l. — [TKF 39]
- A vepsze *-ele-* (*-le-*) és *-i-* igeképzővel foglalkozik.
- ARISTE, PAUL: Vajjalaisia sananlaskuja: KSVK 43 (1963): 194—199 l.
50 vót közmondás finn fordítással.
- [SZABÓ] SABO, L.: Očerki po sintaksisu vodskogo jazyka: Avtoreferat. Leningrad 1963, Leningradskij Ordena Lenina Gosudarstvennyj Universitet. — 22 l.
- SUHONEN, SEPPO: Sonagrammimittauksia vatjan (g) — vokaalin formanteista: V 1963: 155—163 l.

5. Volgai-finnugor nyelvek

BABUŠKINA, R. V.: Terminy rodstva na materiale mokša-mordovskogo jazyka: TDSFU 10—11 l.

ERDÉLYI ISTVÁN: Erzä-mordvin szövegmutatvány Pokš Mařez falu nyelvjárásából: NyK 65: 137—140 l.

A szövegek az irodalmi nyelvhez igen közel álló maresevói nyelvjárást képviselik.

ERDÉLYI ISTVÁN: Mordvin nyelvű kiadványok a Szovjetunióban 1926-tól 1961-ig: NyK 65: 219—226 l.

FEOKTISTOV, A. P.: O latentnoj forme vyraženiya possessivnyh otnošenij v mordovskich jazykach: CIF 204—207 l.

A jelöletlen birtokos szerkezetet nevezi látens-nek. Ezt az egyszerű jelzős szerkezettől úgy lehet megkülönböztetni, hogy első tagja genitívus ragos taggal helyettesíthető. A pusztá genitívus ragos tag funkciója különbözik a határozott vagy birtokos személyragos genitívusi alakokétól (az előbbi a birtokos határozatlanságát fejezi ki).

ŠIRMANKINA, R. S.: Mordovskaja frazeologija: TDSFU 11—12 l.

ZAVODOVA, R. A.: Izobrazitel'nye slova i ich značenie v kačestve osnov dlja slovo-obrazovanija v mordovskich jazykach: TDSFU 12—13 l.

BERECZKI GÁBOR: Cseremiszi szövegmutatványok: NyK 65: 49—76 l.

A szövegek a joškar-olai nyelvjáráshoz állnak közel.

BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések: NyK 65: 404—405 l.

Cseremiszi és finn etimológiák.

BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések: NyK 65: 175—177 l.

Cseremiszi és permi etimológiák.

BERECZKI, G.: Vzaimootnošenija marijskoj leksiki s leksikoj mordovskich i permskich jazykov: CIF 202—203 l.

A cseremisznek sokkal több közös szava van a permi nyelvekkel, mint a mordvinnal. Ez, valamint a cseremiszi és a permi nyelvek feltűnő grammatikai egyezései a két népcsoport szorosabb történelmi kapcsolataival magyarázhatók.

ERDŐDI, JÓZSEF: Zur tscheremissischen Namengebung: JFSOu 64/3, 10 l.

ERDŐDI JÓZSEF: A mari nyelv vetlugai nyelvjárásának jellemzése: NyK 65: 146—156 l.

GORDEEV, F. I.: Russkaja toponimika Marijskoj ASSR: TDSFU 32—34 l.

IVANOV, I.: Fonetika russkich zaimstvovaniy v tonšaevskom govore marijskogo jazyka: TDSFU 21—22 l.

IVANOV, JÖVAN: Tonšajevo maride kakskeelsusest: ESA 9: 165—173 l.

KOKLA, P.: Possessiivsufiksidi mari keele substantiivides. — Die Possessivsuffixe in den tscheremissischen Substantiven: ETAT — IANÉ 1963/2: 158—171 l.

Az esetrag és birt. szem. rag. kapcsolódási formáival foglalkozik. Véleménye szerint a cseremiszen az esetrag + Px sorrend az eredeti. Kitér a birtok többségének jelölési módjaira és a többesjel sorrendi helyére is.

KOKLA, P.: Mõningaid possessiivsufiksitate funktsioone mari keeles: N 148—157 l.

A cseremiszi 3. sz.-ű birt. személyrag partitívusi szerepéről, valamint páros (hozzátartozást kifejező, ill. determináló) használatáról.

KOKLA, PAUL: Pritjažatelnye suffiksy v marijskom jazyke. Tallin 1963, Akademiya Nauk Estonskoj SSR. — 47 l.

KOKLA, P.: Postpositiionidest mari keeles ja nende suhe possessiivsufiksitage: Tartu Riiklik Ülikooli Toimetised 117 (1962): 171—188 l.

MAJTINSKAJA, K. E.: Nekotorye obščie čerty mestoimennyh slov v mordovskich i marijskich jazykach: TDSFU 5—6 l.

VIKÁR, L.: Sammeln von Volksliedern unter den Tscheremissen: CIF 397—401 l.

6. Permi nyelvek

BOTEVA, E. V.: Leksika flory v permskich jazykach: TDSFU 37—38 l.

DOMOKOS, P. P. JR.: Zur Frage der neueren Literatur der permischen Völker: CIF 465—490 l.

LYTKIN, V. I.: Ètimologii iz permskich jazykov: TDSFU 3—5 l.

RÉDEI KÁROLY: Az őspermi első szótagbeli *j > *o és *o > *j hangváltozásról: NyK 65: 371—373 l.

A szerző szerint az őspermiben likvidák előtt *j > *ó nyíltabbá válás történt, amely más fonetikai helyzetű *i-ket is érintett. Ezzel szemben egy kisebb mértékű *ö > *i változás is megfigyelhető.

REDEI KÁROLY: A zürjén *-jas* stb. és a votják *-jos* többesjel eredetéhez. NyK 65: 374—375 l.

A főnti többesjeleket — Budenz nyomán — a zürjén *jez* ~ votják *joz* 'Volk, Leute' szóból magyarázza.

SEREBRENNIKOV, B. A.: Istoričeskaja morfologija permskich jazykov. Moskva 1963, Izd. Akademii Nauk. — 392 l.

A permi nyelvtörténet első összefoglalása az eddigi szakirodalom és saját kutatásai alapján. A permi nyelvtörténet több részletét új megvilágításba helyezi. A könyv beosztása: Főnév (az esetrendszer, többes szám, birtokos személyragozás, főnévképzés: 7—157 l.), Melléknév (fokozás, melléknévképzés: 158—183 l.), Névmas (184—213 l.), Számnév (214—230 l.), Ige (igeidők és módok rendszere, participium, gerundium, infinitivus, igeképzés: 231—346 l.), Határozószó (347—354 l.), Viszonyszók (355—382 l.).

SEREBRENNIKOV, B. A.: Über den Ursprung des Ablautes der Endvokale der Nominalstämme in den permischen Sprachen: CIF 200—201 l.

A permi inessivusban, elativusban és illativusban jelentkező *y*, *e* hangokat nem eredeti ővéghangzóknak, hanem lativusragból származó coaffixumnak tartja.

STIPA, J. G.: Der Ursprung der permischen Schrift: CIF 281—287 l.

Az ópermi írásnak legalább 10 mshg. és mgh. jeléről megállapítja, hogy azok iráni — kaukázusi írásrendszerek tagjaival mutatnak hasonlóságot.

SUHANOVA, V. S.: Upotreblenie pritižateľnych suffiksov s različnymi častami reči v permskich jazykach: PFJ: 80—89 l. — [TKF 39]

A birtokos személyragok használatát vizsgálja főnévvel, melléknévvvel, igenevekkel és névmásokkal kapcsolatban.

ARCHIPOV, G. A.: Udmurtskaja onomastika: TDSFU 30—32 l.

BAITŠURA, ŪZBĀK: Konsonantide kestuse ja heilisuse astmest udmurdi keeles. Kümargraafiliste ülestähenduste alusel: ESA 9: 174—187 l.

Az udmurt mássalhangzók zöngésségére és hosszúságára vonatkozó mérések eredményeit ismerteti.

TARAKANOV, IVAN: Udmurdi keele Uvaa-Vavoži murrakute rühma häälilikuline koostis ja mõned fonetilis-morfoloogilised erijooned: ESA 9: 188—202 l.

Egy udmurt nyelvjárás csoport hangtani jellemzése.

TEPLJASINA, T. I. Ob osnovnom soderžanii programmy po izučeniju udmurtskich dialektov: CIF 291—294 l.

A votják nyelvjárásokat még csak megközelítőleg ismerjük. Rendszeres megismerésük érdekében az előadónő és V. I. Lytkin egy hangtani, morfológiai és szóképzéstan kérdésekből álló programot dolgozott ki votják nyelvjárásgyűjtők számára. Ennek a fgr. összehasonlító nyelvtudomány számára hasznosítható vonatkozásairól tájékoztat az előadás.

BANEV, A.: Osobennosti komi stichosloženiya: ISK 9 (1962): 72—104 l.

BARAKSANOV, G. G.: Sposoby obrazovaniya neologizmov v komi literaturnom jazyke: TDSFU 19—21.

BATALOVA, R. M.: Fonetičeskie osobennosti on'skovskogo dialekta komi-permjackogo jazyka: ISK 8 (1962): 9—37 l.

A nyelvjárást kb. ezer ember beszéli az Inyva alsó folyása mentén. Sok hasonlóságot mutat az alsó-inyvai nyelvjárással a hangsúlyozás és a szóképzés terén. Eltér az inyvaitól abban a tekintetben, hogy itt megmaradt az *l*. Az alsó-inyvai nyelvjárást átmenetnek lehet tekinteni az onykovi és az inyvai nyelvjárás között. Leírja a nyelvjárás hangrendszerét, közül egy tizenhárom soros szöveget is irodalmi-zürjén és orosz fordítással.

BUROV, G. M.: Novye stojanki v doline r. Vyčegdy: ISK 8 (1962): 139—151 l.

Egy 1957. évi archeológiai expedíció eredményeit ismerteti.

ERDÉLYI, I.—K. OJTOZI, ESZTER: Nevolinskij mögil'nik lomovatovskoj kul'tury: CIF 428—431 l.

Egy 6—7. századi zürjén temető leírása.

GULJAEV, E. S.: Redkie slučai upotrebleniya ischodnogo padeža v komi jazyke: ISK 8 (1962): 55—59 l.

GULJAEV, E.: Iz istorii slov i frazeologizmov komi jazyka: TDSFU 16—18 l.

GULJAEV, E. S.: Š-ovye padežnye suffiksy v komi jazyke. Dissertacija. Syktyvkar 1962. Univ. — 18 l.

KRIVOSŤEKOVA—GANTMAN, A. S.: Gidronimika Komi-permjackogo nacional'nogo okru-ga: TDSFU 34—36 l.

LYTKIN, V. I.: K voprosu o pribaltijsko-finskih zaimstvovaniyach v komi-zyrjanskich dialektach: PFJ: 3—11 l. — [TKF 39]

Új vepsze—zürjén egyeztetések, számszerint 12. Ezzel együtt kb. 40 vepsze jövevényt is vana a zürjénben.

A kölcsönzések az Északi-Dvina medencéjében történtek a IX.—XVI. század közötti időben.

LYTKIN, V. I.: Syrjäänin *népeg*-sanan alkuperästä: V. 1963: 58—61 l.

SAHAROVA, M. A.—SEL'KOV, N. N.: Kratkaja charakteristika govora ss. Mordino i Lopydino (po r. Lokčim): ISK 8 (1962): 38—54 l.

A fonémaállomány olyan, mint az irodalmi nyelvben. A nyelvtani rendszer és a szó-készlet is nagyjából megegyezik az irodalmival. A tanulmány a kis számú eltérésekkel fog-lalkozik. Tartalmaz egy rövid szövegmutatványt is.

STEINITZ, W.: Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes: CIF 197—199 l.

Szibéria meghódításakor zürjén provodnyikok közvetítésével sok zürjén elemű föld-rajzi név került át az oroszba. Ilyenek pl. a *kar* 'város', *va* 'víz', *din* 'torkolat' utótagú föld-rajzi nevek Nyugat-Szibériában.

TIMUSEV, D. A.: Transkripcija komi toponimii sredstvami russkoj grafiki: ISK 8 (1962): 60—71 l.

VAHROS, PERTAMO, MUUSA: Syrjäänien asuinsuodulla: V. 1963: 77—85 l.

ZEREBCOV, L. N.: K izučeniju kul'tury i byta gornozavodskogo naselenija komi kraja (II. polovina XIX. — načalo XX. vv.): ISK 8 (1962): 121—138 l.

7. Ugor nyelvek

I.

DIÓSZEGI VILMOS: Az obiugor sámándob eredetének kérdése: Műveltség és hagyomány 5 (1963): 177—187 l.

Az obiugor sámándob vizsgálata alapján lehetségesnek tartja a sámándob ugor kori meglétét, a kérdés végleges megoldása azonban magyar samanisztikai kutatásokat igényel.

KÁLMÁN, B.: Zwei Reinigungsriten im Bärenkult der Obugrier: GF 93—100 l.

A medveünnepi locsolkodás, ill. hógolyózás szokása kultikus eredetű: voltaképpen tisztulási szertartás, melyly a résztvevők a medve elejtésének és elfogyasztásának bűnétől szabadulnak meg. Részben hasonló szerepű a füstölés, melyet általában a medve hazaszál-lítása után — rendszerint nők — hajtanak végre tisztátalanságuk ellensúlyozására. A medve megfüstölése azonban a tisztelet szimbóluma is lehet, sőt exorcista eljárást is gyaníthatunk benne.

KODOLÁNYI, J. JR.: Die Sammlungen von Károly Pápai und János Jankó in der Er-forschung der obugrischen Völker: CIF 330—333 l.

LIPTÁK, P.: Einige Probleme der Ethnogenese der Ugrier auf Grund des anthropo-logischen Materials: CIF 441—444 l.

Az ugarságra jellemző, ún. uráli típus kialakulására vonatkozó kutatásait foglalja össze. MOSCHINSKAJA, W.: Über einige anthropomorphe Darstellungen aus Westsibirien: GF 101—110 l.

Az Ob—Irtis vidékéről előkerült különböző korú fém és fa-maszkok, ill. férfifejet ábrázoló kőszobrok vizsgálata alapján arra következtet, hogy az ősöknek az obi ugoroknál található antropomorf megábrázolásai és ezek vallásos tiszteletben tartása már az i. e. szá-zadokban, a korai vaskorban elterjedt ezen a vidéken.

K. SAL, ÉVA: Über die palatalen Vokale der ersten Silbe im Ugrischen: CIF 112—114 l.

Az ugor vokalizmus kutatásában legnagyobb súllyal a magyar nyelv vallomása esik latba, de az eredmények ellenőrzésében szükségesnek tartja a finn nyelv számbavételét is. Az ugorban csak rövid magánhangzók voltak. A Palatális magánhangzók közül legjobban dokumentáltak az illabiálisok (*ä, e, i*). A palatális labiális magánhangzók közül egyelőre csak az *ü* feltevése valószínű.

SOKOLOVA, Z. P.: Iz istorii žilišča obskich ugrov: CIF 334—348 l.

SOKOLOVA, Z. P.: Materialy po žilišču, chozjajstvennym i kul'tovym postrojкам obskich ugrov: SÉS 5: 180—233 l. — [TIÉ 84].

II.

Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 224 l. — [Nyelvtudományi Értekezések 38].

Magyar szavak eredetét és történetét tárgyaló közlemények. Közülük némelyik finn-ugor hátterű (ezeket l. külön tételként).

BALÁZS, J.: Über die Ekstase des ungarischen Schamanen: GF 57—83 l.

Nyelvi bizonyítékok, néprajzi párhuzamok alapján úgy véli, hogy a m. *rejt* 'verstecken' eredeti jelentése 'erhíten' volt. E szónak a *révül*-lel való etimológiai kapcsolatából és a rokon népeknél kimutatható analógiák segítségével arra következtet, hogy a magyarok elődei tűz mellett (melegben) végezték sámán-szertartásait.

BALÁZS JÁNOS: Az *ím* és *ám* eredete: MNy 59: 143—151 l.

BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza. Budapest 1963, Gondolat. — 462 l., 19 t.

A könyv első fejezete foglalkozik a magyar nyelv rokonságával, a fgr. rokonság bizonyítékaival, a fgr. őshaza helyével stb. (11—32 l.).

BÁRCZI, G.: Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit: CIF 27—47 l.

Az ősmagyar kori nyelvvállapotról ad összefoglaló áttekintést. Erre a korra helyezi a birtokos személyragozás kialakulását, a *-t* tárgyrag keletkezését (Px2Sg-ból). Áttekinti az ekkor alakuló (részben régebbi előzményű) és később jobbra raggá váló névutókat, a régi örökséghez tartozó ragok továbbfejlődését. Az ősmagyar egyik legfontosabb eseményének az igeragozás kialakulását tartja: ekkor rögződött a személyes névmásból lerövidült és a heterogén eredetű igei személyragok rendszere; innét ered az alanyi, tárgyas és ikés ragozás hármassága. Foglalkozik a szenvedő igeragozás, a mód- és időjelek történetével, az igeiktől felbukkanásával.

BARTUCZ, L.: Die finnisch-ugrischen Beziehungen der ungarischen Anthropologie: CIF 432—440 l.

A hazai, finnugor érdekű antropológiai kutatások történetét vázolja.

BENKŐ LORÁND: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez: SzT 18—39 l.

A szerző szerint a *virrad*, ill. a *virag* és a körükbe tartozó szócsoport a finnugor eredetűnek vélt *villan*, *világ* féle szavak tövéből szóhasadással vált ki. Összefoglalja, részben értékeli, az ide tartozó szavak finnugor eredeztetését.

DIENES ISTVÁN: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről: Archeológiai Értesítő 1963: 108—112 l.

A szemfedőn a szem és a száj megjelölése ezüstlemezzel, pénzzel honfoglaláskori temetőkben és obi ugor nyelvrokonainknál is előfordul. Az arclepel használata közös (déli) műveltségi hatásra honosodott meg az ugoroknál.

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER: KUKK: Mny 59: 73—78 l.

DZENDZELIVS'KIJ, J. O.: Rozpodil izoglos mad'jarskich leksičnich našaruvan' u govorach Zakarpattja: TDSFU 47—49 l.

ÉRDÉLYI ISTVÁN: A m. *ad* állítólagos obi-ugor megfelelőiről: NyK 65: 390—392 l.

GULYA JÁNOS: *Vese*: MNy 59: 78—81 l.

GULYA JÁNOS: Etimológiai jegyzetek: NyK 65: 170—174 l. A magyar *fék*, *apad* és *féreg* szavak etimológiája.

KÁLMÁN BÉLA: *Rossz*: SzT 7—11 l.

A címszót obi ugor, zürjén és lapp szavakkal egyezteti.

KÁLMÁN BÉLA: *Hervad*: MNy 59: 344—346 l.

KÁLMÁN BÉLA: Hongrois *rossz* 'mauvais, méchant': ALH 13: 59—64 l.

KÉPES, G.: Die Kalevala und die ungarische Literatur: CIF 454—464 l.

KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink magánhangzókvantitása: NyK 65: 77—101 l. Kniezsa szerint a magyar kvantitásrendszer a szláv és a török jövevényszavak átvétele idején már ki volt fejlődve. Ezért kvantitásrendszerünk vagy ugor eredetű — teljes hang ~ redukált hang? —, vagy az ugor kor és a török kölcsönzések közé eső teljesen ismeretlen időben alakult ki.

KÖVESI—ANDRÁSSY, MAGDA: Esiunkarin „permiläisistä” piirteistä: V. 1963: 239—252 l.

A permi és a magyar denazalizációt vizsgálja, és arra az eredményre jut, hogy a permi—magyar nyelvi egyezések nem véletlen eredményei, hanem tartós egymás mellett élés következtében alakultak ki az i. e. V—IV. és az i. u. VII—VIII. század közé eső időben.

A. KÖVESI MAGDA: Az előmagyar nyelvjárás ún. „permies” vonásainak kérdéséhez: MNy 9: 57—69 l.

LAKÓ GYÖRGY: Az egy számnév etimológiájához: SzT 3—6.

A magyar és a vele rokonított osztják számnévet mutatónévmási eredetűnek véli.

LAKÓ, Gy.: Ungari egy 'üks' ja soome *ensimmäinen* 'esimene' arvsõnade etimoloogilistest seosest: N 184—189 l.

Az előbbi cikk — észtl.

LIGETI LAJOS: Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez: MNy 59: 381—393 l.

A *nyak* török származtatását elveti, s csak a *nyár* lehet török átvétel *ny-* kezdetű szavaink közül. Az obi-ugor nyelvekben nem lehet szó őstörök *n-*t tartalmazó szavak átvételéről.

LIZANEC', P. M.: Z istorii živčennja ugors'kich zapožičen' u govorach Zakarpattja: TDSFU 49—52 l.

LOTZ JÁNOS: A magyar szó etimológiájának kérdéséhez: NyK 65: 385—389 l.

LYY, T.: Die ungarische Literatur in Finnland: CIF 451—453 l.

MARTINKÓ ANDRÁS: A magyar visszaható névmás eredete: SzT 40—47 l.

Elveti a *mag* névmás összefüggését a *mag* szóval, valamint a vele rokonított finn-ugor szavakkal. A *mag* — szerinte — egy fgr. **ma* mutató névmásnak személyes névmással kapcsolatos nyomatékosított használatából ered.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Szép NyK 65: 178—179 l.

MIKOLA TIBOR: Etimológiai megjegyzések: NyK 65: 406—410 l.

A magyar *emelyeg* szón kívül finn etimológiákkal foglalkozik.

MIKOLA TIBOR: Jelentéstani megjegyzések a *reg* szócsaláddal kapcsolatban: NNyt 7: 55—58 l.

MOÓR, E.: Die Vorfahren der Ungarn überschreiten die Wolga: CIF 420—427 l. Klímátörténeti és egyéb bizonyítékok alapján felteszi, hogy az ősmagyarok Volgán túli lakóhelyeikről a VII. század elejével beköszöntő száraz periódusban kezdtek a Volga és a Don közé költözni, valószínűleg több hullámban.

NYÍRI, A.: Über den Ursprung des ungarischen Infinitivsuffixes *-ni*: CIF 115—120 l. Egyéb magyarázatokat cáfolva újabb érveket sorakoztat fel az infinitivus képzőjének és a *-ni* lativus ragnak összefüggésére. Ez utóbbinak az ugarságon túli megfelelőit látja egyes balti finn nyelvek terminatívusi végződésében.

OROS, V. I.: Do pitannya ukrains'ko-ugors'kich movnich vzaemozv'jazkiv: TDSFU 52—54 l.

PAPP ISTVÁN: Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep: MNy 59: 393—408 l.

A tövégi magánhangzók eltűnését funkcionális szempontból magyarázza. Véleménye szerint a tövéghangzó nem lassan sorvadt el, hanem mint teljes értékű magánhangzó veszett el a szó végéről. Az egyes szám 3. sz. birtokos személyrag és az egyes szám 3. sz. tárgyias igerag már akkor megvolt rövid *i-* alakjában, amikor még maga a tövéghangzó is *-i* volt: *szemi* 'szem' és 'szeme', *kéri* 'kéri' és 'kér'. Ez veszedelmes funkciózavart okozhatott, és ezért az *i* birtokos személyrag, ill. tárgyias igerag elvonásával kialakult a mássalhangzós *tő*, mely a magánhangzós tövet kiszorította.

Sokat vitatott *nyak* szavunk szóvégi *a-*ja azért tűnt el, mert birtokos személyragnak érezték. A *falu* szó *u-*ja azért maradt meg, hogy ne essék egybe a *fal* 'Wand' és 'fressen' szavakkal.

PAPP LÁSZLÓ: Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache: ALH 13: 387—391 l.

Ismerteti a készülő etimológiai szótár szerkesztési elveit.

PAPP LÁSZLÓ: Három szó származtatásához: SzT 68—75 l.

Többek között (73—75) a *haszon* fgr. eredetét igyekszik egy új, korai (XII. sz.-i) szórványemléki adattal megtámogatni.

PENAVIN, OLGA: Der Stand der ungarischen Sprachwissenschaft in Jugoslawien: CIF 288—290 l.

A Novi-Sad-i egyetem és tanárképző főiskola magyar tanszékei által vezetett nyelv-járásgyűjtő, kutató és nyelvművelő tevékenységről számol be.

RÉDEI KÁROLY: Szófejtések: NyK 65: 157—165 l.

A cikk a magyar *nyolc*, *tart* és *ró* mellett osztják, vogul, zürjén és finn etimológiákat tartalmaz.

RÉDEI KÁROLY: Szófejtések: NyK 65: 393—397 l.

A magyar *csupor* és R. *eny* 'Schutz' szavak etimológiáján kívül vogul, osztják és zürjén szavakat tárgyal.

RÉDEI KÁROLY: Az *én* személyes névmás eredetéhez: NyK 65: 166—169 l.

RÉDEI (RADANOVICS) Károly: Szófejtések: SzT 12—17 l.

Felújítja *bogyó* szavunk finnugor származtatását. — Az *ellik* igét a finn *syntyä* család-

jához sorolja. — Osztj. megfelelést állít *méltó* szavunkhoz. — A *szárad* ugor rokonítását permi tagokkal bővíti.

ROT, A. M.: O karaktere sinonii glagol'nych frazeologičeskich edinic govorov vengersko naselenija Zakarpat'ja: TDSFU 54—57 l.

ROT, A. M.: Russkie neologizmy sovetskoj épochi v vengerskom jazyke i distributivnyj analiz ich značenij: TDSFU 42—45 l.

K. SAL ÉVA: Etimológiai megjegyzések: NyK 65: 398—403 l.

A magyar *ad*, *ág*, *csap* 'fenyőgally' *csűr* ~ *csűr* 'a pörgő orsója', R. *ellik* 'steigen' és 'ül' *Fekke?*, *fél* 'halb' és a *fél*: *félszer*, *ajtófélfa* szavakat vizsgálja.

SCHLACHTER, W.: „Az én házam”: CIF 121—171 l.

A címbeli és az *apa háza* szerkezetek kialakulását az egymás mellett élt *apa ház*, ill. nyomatékos *én ház* és nyomatékalan *ház én* szerkezetek továbbfejlődéséből, egymásra hatásából vezeti le. Sok értékes megfigyelést tesz az uráli nyelveknek birtokos szerkezetének típusairól, keletkezésükről.

SZOMJAS-SCHIFFERT, Gy.: Finnisch—ugrische Herkunft der ungarischen „Regös“-Gesänge: CIF 364—396 l.

ZÉKÁNY, IMRE: Slaavni laensónad ungari ja rumeenia keeles: ESA 9: 203—210 l.

A magyar és a román nyelv közös szláv elemeit tárgyalja. Ezek egy része magyar közvetítéssel került át a románba.

ZIKAN', I. V.: Nekotorye osobennosti vengerskich leksiceskich zaimstvovaniij v govore rumynskogo naselenija Zakarpat'ja: TDSFU 59. l.

III.

GULYA, J.: Drevnemansijskie dialekty: CIF 172—175 l.

XVIII. századi vogul szójegyzékek hangtörténeti tanulságait foglalja össze.

KÁLMÁN, B.: Háálkustatistilisi vaatlusi mansi keele alalt: N 123—127 l.

Vogul magánhangzó és mássalhangzó fonémák megterheléséről közöl kvantitatív adatokat.

KÁLMÁN, B.: Semantisches und Stilistisches bei den russischen Lehnwörtern der wogulischen Sprache: CIF 181—183 l.

Meggyökeresedett orosz jövevényszavakban előforduló jelentésváltozásokról és szófajváltásról közöl adatokat. — Orosz jövevényszók — nagy számuk ellenére — alig találhatók a vogul népköltészet nyelvében. Ennek okairól tájékoztat.

KÁLMÁN BÉLA: Chrestomathia vogulica. Budapest 1963, Tankönyvkiadó. — 124 l., 1 fénykép mell. — [Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek]

A szerző 1955-ben megjelent „Manysi nyelvkönyv” című munkájához képest ez a nyelvkönyv homogénabb, és bővebb is. A nyelvtani rész gyarapodott (21—50 l.). Előnyére válik a könyvnek, hogy a szövegek egységes hangjelölésűek, s nagy részük a szerző saját följegyzésű gyűjtéséből származik. A hangjelölés jóval egyszerűbb az eddig használatnál, de nem fonematikus. A kötet főleg az északi nyelvjárás (és az irodalmi nyelv) megismertetésére törekszik, de egyéb nyelvjárásokból is közöl szövegmutatványokat. A szövegekhez szójegyzék (74—95 l.) és a szövegek német fordítása (96—118 l.) csatlakozik. A szótár és a nyelvtani rész két nyelvű (magyar, német).

KÁLMÁN, BÉLA: Berichtigung: JSFOu 63: 1 l.

A MSFOu. 125. kötetének 181. és 184—185. lapján megjelent vogul dallamokhoz közöl helyesbítést.

KANNISTO [ARTTURI]—LIIMOLA [MATTI]: Wogulische Volkslichtung VI. Helsinki 1963, SUS. — 335 l. — [MSFOu 134].

Ez a kötet sorsénekeket, sirató énekeket, gyermekverseket, találós kérdéseket és különféle egyéb szövegeket tartalmaz. A kötetben minden fő nyelvjárás képviselve van, a legtöbb anyag azonban az északiból származik. A szövegekhez tárgyi és nyelvi magyarázatok kapcsolódnak.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA: A vogul *m* elemű igenévképzők hang- és alaktana: NyK 65: 253—282 l.

Kimutatja, 1. hogy az *m* a befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzője, 2. hogy az *im* a befejezett cselekvésű melléknévi igenév szenvedő alakjának a képzője, az *i* a passzívum jele, 3. hogy az *im* a befejezett cselekvésű határozói igenév képzője, az - esetrag.

Sz. KISPÁL, MAGDOLNA: Über den grammatischen Kategoriewechsel eines wogulischen Verbalnomens: CIF 176—180 l.

A *-nə* képzős igenév (< *-n* deverb. névszóképző + lativus) eredetileg cél- és irányhatározó szerepkörű volt. Jelzői és egyéb használata ebből alakult.

LIIMOLA, MATTI: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. Helsinki 1963, SUS. — 284 l. — [MSFOu 127].

A vogul történeti nyelvtan egy összefüggő nagy fejezetéről ad áttekintő képet a szerző. Megállapításai szorosan kapcsolódnak eddigi kutatási eredményeihez. Az 1. fejezetben a számjelöléssel, a 2.-ban a főnévragozással (nom., acc., loc., elat.-abl., lat., instr.-comit., voc.), a 3.-ban a névszóragozáson kívül megkövesült ragos alakokkal, a 4.-ben pedig a birtokos személyragok történetével foglalkozik. A kötet nemcsak összegezi az eddigi eredményeket, hanem sok új megállapítással gazdagítja vogul nyelvtani és nyelvtörténeti ismereteinket. A monográfia elsősorban Kannisto rendkívül gazdag vogul anyagára épül. Célja a tárgyalat kategóriák vogul nyelven belüli történetének megrajzolása, sokszor azonban a többi (obi) ugor és finnugor nyelvet érintő kérdések is tárgyaltnak.

MÄGISTE, JULIUS: Eine Abhandlung über die russischen Lehnwörter im Wogulischen: Språkliga Bidrag Vol. 4, Nr. 18 (Lund 1963): 81—89 l.

MUNKÁCSI [BERNÁT]—KÁLMÁN [BÉLA]: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV. kötet 2. rész. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 314 l., 3 térkép mell.

A kötet Munkácsi B. tárgyi és nyelvi magyarázatait tartalmazza a VNGy IV. kötetéhez Kálmán B. sajtó alá rendezésében. Megelőzi ezt a részt Kálmán B. „Fejezetek az obi-ugor népköltészetéről” című bevezető tanulmánya, mely a VNGy IV. kötetének műfajairól tájékoztat (sorsének, vitézi ének, medveünnepi színjáték, állatének, mese, találós mese). Közli Munkácsi és Pápai Ob vidéki térképét és az azon található vogul, osztyák, zürjén, szelkup és orosz helyneveket. A kötet végén szómutató van.

ROMBANDEEVA, E.: Narodnaja etimologija toponimičeskich nazvanii: TDSFU 36—37 l.

ROMBANDEJEVA, E. I.: Einige Sitten und Bräuche der Mansen (Wogulen) bei der Geburt der Kinder: GF 85—92 l.

Saját megfigyelései alapján írja le az északi voguloknak a menstruációval és a szüléssel kapcsolatos szokásait, melyeknek középpontjában a nő tisztátalansága, ill. megtisztulási ritusa áll. A tárgyalat jelenségek és eszközök vogul terminológiáját is közli.

IV.

AUSTERLITZ, R.: Der ostjakische Versbau: CIF 276—278 l.

„Ob-Ugric Metrics” c. könyvének módszerét és eredményeit foglalja össze: osztyák énekek formális (kvalitatív és kvantitatív) elemzésének szempontjait ismerteti. Kitér a szöveg és a dallam viszonyára. — Előadásához csatlakozik Gáldi L. hozzászólása (278—280 l.: a terasz-vers, a gondolati parallelizmus, a szintaktikai ritmus kérdéseihez).

GANSCHOW, G.: Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen: CIF 188—192 l.

Az osztyák affektív-deszkriptív jelzők jellemzője a palatális vagy kakuminális mássalhangzó vagy az *r*. Ezek részben eredetiek, kezdettől fogva affektív értékűek (az idetartozó névszóképzők és az *r* elemű ige képzők), részben másodlagosak (palatalizáció útján affektívvá lett ige képzők). Az affektív palatalizáció leginkább a nyugati osztyákra jellemző.

KODOLÁNYI, J. JR.: Speicher der Chanten (Ostjaken) für Opfergegenstände: GF 111—114 l.

Jankó János hagyatékából közli három áldozati kamra leírását, ill. alaprajzát és fényképét.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Az osztyák irodalmi nyelvről: NyK 65: 376—384 l.

Osztyák (*chanti*) hőségeinek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. III. kötet, 1. füzet. Zsirai M. hagyatékából közzéteszi Fokos Dávid. Budapest 1963, Akadémiai Kiadó. — 172 l.

Reguly utolsóelőtti kiadatlan osztyák hősége, az Aranyos-Fejedelem éneke (1346 sor), került kiadásra ebben a kötetben. Reguly szövegén kívül közli Pápaynak az első 657 sorhoz készített fonetikus átírását. A szövegekhez magyar és német fordítás csatlakozik. A magyar fordítás még Pápaytól származik.

SAUER, G.: Die syrjänischen Lehnuffixe im Ostjakischen: CIF 193—196 l.

A zürjén hatás az osztyák szóképzésben felülmúlja az orosz és a samojéd hatást. Az osztyákban 7 névszóképző, 2 névszói partikula és 7 ige képző zürjén eredetű.

STEINITZ, W.: Ein ostjakisches Märchen in M. A. Castréns handschriftlichem Nachlass: GF 115—119 l.

Az Aarne-Thompson 1535. sz. mesetípus egyik ismeretlen, osztják változata német fordítással, jegyzetekkel.

STEINITZ, WOLFGANG: Zu vorrussischen Namen und ihrer Aufnahme und Wiedergabe im Russischen: Slawische Namenforschung (Berlin 1963, Akademie-Verl.): 7—14 l.

Az Észak-Eurázsia helyneveinek kutatásában eddig kialakult gyakorlattal ellentétben, e helynevek magyarázatában nem szabad a mai orosz alakból kiindulni. Meg kell vizsgálni az ott élő eredeti — nem orosz — lakosság körében használt formákat. Példákkal világítja meg e módszertani eljárás szükségességét (*Vaszjugán, Pumpokol*). — Az *osztják* népnév közismert magyarázatát cáfolva, azt a török *isták* szóból származtatja, amely — miképp az *osztják* név is — etnikailag meghatározatlan csoportok jelölője. Az oroszban az **istak* a mellette gyakran használt *otak* (> *voják*) analógiás hatására alakult (> *ostak*).

VÉRTÉS, EDIT: Beiträge zur Kenntnis der ostjakischen Pronominaladverbien III.: ALH 13: 15—33 l.

Az idő-, mód- és okhatározószókat vizsgálja.

VÉRTÉS, EDIT: Über einige grammatische Fragen der Surgutostjakischen Mundarten: CIF 184—187 l.

A névszó- és igeragozás egyezéseinek és eltéréseinek vizsgálata is azt mutatja, hogy a szurguti nyelvjáráások átmenetet alkotnak a déli és a legkeletibb (V, Vj) nyelvjáráások között. A szurguti nyelvjáráásokban a gyűjtők adataiban mutatkozó eltéréseket a névmási tövű határozószókon mutatja be.

VÉRTÉS, E.: Auf der Spur mythischer Gesänge der Ostjaken: GF 121—130 l.

Paasonen osztják szótárának mitológiai vonatkozású kondai (s részben fordítás nélkül közzétett) példamondatait szó szerinti fordításukkal együtt tartalom szerinti csoportosításban közli.

8. Szamojéd nyelvek

DIÓSZEGI, VILMOS: Denkmäler der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker: AEH 12: 139—178 l.

DIÓSZEGI VILMOS: A szamojéd kultúra emlékei a kelet-szajáni népek samanizmusában: E 74: 435—465 l.

A kelet-szajáni népek samanizmusa élesen különbözik a környező népekétől, de sok egyezést mutat a szamojédokéval.

GÁLDI, L.: Zu einigen Problemen des Versbaus in den samojedischen Schamanengesängen: GF 135—147 l.

Lotz kamassz verstanii kutatásaiból kiindulva néhány kamassz ima és nyenyec sámánének (köztük egy eddig közöletlen ének) vizsgálatából arra az eredményre jut, hogy a szamojéd sámándal általában heterometrikus. A verssorok 2—4 tagúak, s ezek szótagszáma egyenként 1—4 között ingadozik.

HAJDÚ, P.: Von der Klassifikation der samojedischen Schamanen: GF 161—190 l.

A szamojéd nyelvek sokféle sámán elnevezésének magyarázata és néprajzi párhuzamok alapján kimutatja, hogy a szamojédok sámánjaikat képességeik szerint kategóriákba rangscolták. A tanulmány az NyK 62: 51—71 megjelent cikk bővített német változata.

HAJDÚ, P.: Lativ und Infinitiv im Samojedischen: CIF 269—271 l.

A szamojéd nyelvek infinitívus képzőit kapcsolatba hozza egy *ś* (< *uráli *ć*) alakú lativus suffixummal, amelynek ma főleg állapothatározói szerepe van. A kérdés részletes magyar nyelvű kifejtése a MészölyEmlk-ben: In Memoriam G. Mészöly (Szeged 1961) 119—131. l.

HAJDÚ, P.: The Samoyed peoples and languages. Bloomington. — The Hague 1963, Indiana University — Mouton & Co. — 114 l. — [Uralic and Altaic Series 14]

Az MNyTK 76. számaként 1949-ben megjelent „Szamojéd népek és nyelvek” c. tájékoztató lényegesen bővített és megújított továbbfejlesztése. 11 fejezetben ismerteti a szamojéd népeket, elnevezéseiket, embertani, néprajzi sajátosságait, társadalmukat, népköltészetüket, történetüket. Jellemzi a szamojéd nyelveket. 12. fejezetként a szamojéd nyelveken megjelent, ill. a szamojédokról írt nyelvészeti, néprajzi irodalom bibliográfiáját sorolja fel.

HAJDÚ PÉTER: A szelkup locativustól és ablativustól a magyar visszaható névmásig: NNyt 7: 5—18 l.

A magyar visszaható névmáshoz N. Sebestyén I. szelkup és jurák megfeleléseket kapcsolt. A javasolt szelkup *magan* 'bei, neben' névű azonban a *my* 'Ding, etwas' főnév locativusa, ezért nem hozható összefüggésbe *maga* névmásunkkal. A jurák *manĵtan* 'ich selbst' névmás azonban idevonható. A jurák *manĵtan* rokonítható a jur. E. *mānĵat* 'Busen' és a szelkup *muŋĵat* ua. szavakkal. Foglalkozik még a szelkup loc. és abl. fejlődésével is.

KRADER, LAWRENCE: Peoples of Central Asia. Bloomington — The Hague 1963, Indiana University — Mouton & Co. — XIV, 320 l., 2 térkép mell. — [Uralic and Altaic Series 26]

Közép-Ázsia népeinek és nyelveinek sok szempontú ismertetése. Közvetve a szamojéd filológia számára is jól használható, amennyiben eltörökösödött szamojéd népelemekkel is foglalkozik.

POPOW, A. A.: Wie Sereptie D'aruoskin zum Schamanen erwählt wurde: GF 149—159 l. Egy nganaszán elbeszélése sámánná levéséről. Egy-két új nganaszan nyelvi adattal.

RÉDEI, KÁROLY: Juraksamojedische Lehnwörter in der syrjänischen Sprache: ALH 13: 275—310 l.

A 85 + 7 szót tartalmazó szójegyzéket a jurakszamojéd hangok zürjén megfeleléseit tárgyaló rész követi. Vizsgálja a jövevényszavak földrajzi megoszlását. Az intenzív kölcsönzések ideje a XVII—XVIII. század fordulója körüli időre tehető. Végül fogalomkörök szerint csoportosítja a szóanyagot.

N. SEBESTYÉN, IRÉN: Zwei juraksamojedische reflexive Pronomina: CIF 256—262 l.

Magyarul l. NyK 64 (1962): 341 kk.

SIMČENKO, JU. B.: Nganasanskie ornamenty: SĚ 1963/3: 166—171 l.

A nganaszan ruházat díszítőmotívumainak funkciói és elnevezései.

SIMČENKO, JU. B.: Prazdnik any'o-djaly u avamskich nganasan: SĚS 5: 168—179 l. —

[TIÉ 84]

Az ún. „Nagy nap” ünnepének leírása. Az ünnepet a hóolvadás idején szokták ülni. Különböző áldozatokat, táncokat stb. mutatnak be. Nganaszán nyelvi anyag is található a szövegben.

STEINITZ, WOLFGANG: Etymologische Beiträge III.: ALH 13: 213—223 l.

17 új szelkup jövevényszót mutat ki a keleti osztjákban.

SUSOJ, E. G.: Obrazovanie glagolov vtoričnoj perechodnosti: TDSFU 6—7 l.

TEREŠČENKO, N. M.: Sobstvennye imena ljudej u nencev: TDSFU 29—30 l.

TEREŠČENKO, N. M.: Sposoby vyraženiya prjamoego dopol'nenija v neneckom jazyke v svjazi s charakterom objekta: CIF 263—268 l.

A tárgy jelöletlen és jelölt kifejezőmódjait tárgyalja a nyenyecben. Felhívja a figyelmet arra az eddig számon nem tartott tényre, hogy a datPl ragjával (-*ha?* stb.) ellátott szó részleges tárgyat is kifejezhet.

VASIL'EV, V. I.—SIMČENKO, JU. B.: Sovremennoe samodijskoe naselenie Tajmyra: SĚ 1963/3: 9—20 l.

A nyugati tajmiri, a Jeniszej torkolatától keletre élő nyenyeczek, tundrai enyeczek és nganaszanok (avamok) mai életét mutatja be.

VASIL'EV, V. I.: Lesnye éncy. Očerki istorii, chozjajstva i kultura: SĚS 5: 33—70 l. — [TIÉ 84]

Gazdagon illusztrált néprajzi leírást ad a Potapovo-ban élő, jelenleg 104 főből álló erdei enyec népről, amelyet eddig sem nyelvészek, sem etnográfusok nem vizsgáltak. A szövegben enyec szavak is előfordulnak.

WERBOW, G. D.: Bestattungsriten bei den Enzen (Jenissei-Samojeden): GF 131—133 l.

Egy enyec temetés leírása 1938-ból. Verbov informátora nyenyec nyelvű lehetett, mert a cikkben szereplő nyelvi adatok nyenyec nyelvűek. Enyec adatnak legfeljebb a *Sado Osaku* személynév és a *Solda* nemzetségnév tekinthető.

A szövegelemzés kérdései egy francia módszertani mű alapján

(P. Pouget: L'explication française au Baccalauréat, Librairie Hachette, 1952)

Elég erős nálunk a köztudatban az a felfogás, hogy az „explication de texte” módszer következtében Franciaországban a középiskolát végzett tanulóknak általában a mieinknél magasabb szinten áll az anyanyelvi műveltsége, fejlettebb az írásbeli és szóbeli kifejezőképessége, kifinomultabb az irodalmi ízlése, megalapozottabb művészi ítélőképessége. Nem látszik érdekeltenek a közvélemény általánosítása mellé odaállítani a francia szaktanárok közvetlen tapasztalatait, feltárni nehézségeiket és módszereikből tanulságokat vonni le azoknak a hiányoknak a megszüntetésére, amelyek a műelemzés terén nálunk még igen nagy mértékben feltalálhatók az iskolai oktatásban éppúgy, mint az irodalomkritikában.

A műelemzés központi szerepét mutatja a francia középiskolában az is, hogy a szóbeli érettségi vizsgán (baccalauréat) nem irodalomtörténeti kérdésről felelnek a jelöltek, hanem szövegelemzési feladatot kapnak. A 15—25 sornyi terjedelmű verses vagy prózai szöveg a XVII. századi francia irodalomtól kezdve napjainkig, lényegében szabadon választható. A jelöltnek a kézbe vett szöveg alapján be kell bizonyítania, hogy tiszta fogalma van a mű egészéről, behatolt annak az értelmébe, megértette jelentőségét és művészi szépségét. Nyilvánvaló, hogy ennek a követelménynek csak az tud megfelelni, aki kitűnően ismeri anyanyelvét, annak fejlődését, a politikai történelmet, a művészettörténetet, szóval, akinek gazdag, széleskörű műveltsége van. Alapelv az elbírálásban, hogy a szövegelemzés az érettségien nem olyan szókins- és nyelvtani gyakorlat, amelyet az elemi iskola osztályaiban végeznek, de nem is irodalomtörténeti ismeretek felmondása. A hivatalos rendelkezések felhatalmazzák ugyan a vizsgáztatót arra, hogy az elemzés közben vagy azután kérdéseket tegyen fel a mű szerzőjére és korára vonatkozóan, de a jelöltnek nincs joga, hogy az elemzést a szöveghez kapcsolódó irodalomtörténeti ismertetéssel helyettesítse.

Az „explication de texte” tehát igen komplex tevékenység. Hiába van a jelöltnek szilárd tárgyismerete, hiába rendelkezik kitűnő áttekinthető képességgel, finomságok iránti érzékkel, ízléssel, emocionális érzékenységgel és asszociációs élnkséggel, a műelemzés módszeres fogásainak elsajátítása nélkül nem biztos, hogy megfelelő eredményt ér el ezen a téren. Sokféle szövegelemzési módszer lehetséges, mindegyiknek megvan az előnye és hátránya. Veszélyt csak az jelent, ha a jelöltnek egyáltalában nincsen módszere.

Pouget megfigyelése szerint a jelöltek többsége nem látja ennek a jelentőségét. Gyakori figyelmeztetések ellenére a francia érettségit olyan könnyű vizsgának tartják, amelyik semmiféle külön előkészületet, semmiféle módszertani gyakorlást nem igényel. A statisztikák szerint viszont — a valóban magas követelmények miatt — az eredmény ebben a tantárgyban általában a közepes alatt marad, sokszor a jó tanulók sem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Pouget könyve az érettségire készülő tanulók munkáját igyekszik megkönnyíteni azért, hogy éveken át kipróbált műelemzési módszerét elméletileg és szövegeken alkalmazva ismeretivel velük. Eszerint az érettségien végzendő szövegelemzést a következő mozzanatokra célszerű tagolni: 1. a szöveg helyének meghatározása, 2. felolvasása, 3. legfőbb jellegzetességének megállapítása, 4. a szerkezet tanulmányozása, 5. a szöveg részletes elemzése, 6. végső következtetés. Az egyes szempontokhoz a következő magyarázatot fűzi a szerző:

1. A szöveg „szituálása” azt jelenti, hogy a szemelvényt felolvasás előtt behelyezzük a mű egészébe. Természetesen más a követelmény akkor, ha kötelező olvasásra kijelölt műről van szó, mint olyan irodalmi alkotás esetén, amelyből csak szemelvények ismeretét írja elő a tanterv. Ismét más olyan szemelvényrel kapcsolatban, amelyet a jelöltnek joga van nem ismerni. Az első esetben követelmény a szemelvény helyének pontos megjelölésén kívül a tartalmi összefüggések megállapítása is, a másodikban megelégedhetünk azzal, hogy az olvasott szemelvények emlékéhez viszonyítsa az elemzendő szöveget; a harmadik eset nem igényli a szövegösszefüggés ismeretét, ezért ilyenkor a jelölt egyszerre a második feladatra, a felolvasásra térhet rá. A szövegelemzést bevezető mozzanat legyen világos és tömör. Ilyenkor még nem kell a mű egészére, szerkezetére, sem az író művészetére vonatkozó megállapításokat tenni.

2. A felolvasás a jó elemzés szükségszerű bevezetése. A pontos, kifejező, árnyalt-olvasás legjobb bizonyítéka annak, hogy valaki érti a szöveget és van érzéke annak szépsége iránt. Ez tehát nem időhúzásra szolgáló alkalom, amelytől minél előbb jó megszabadulni, hanem szerves része az elemzésnek. Különös gondot kell fordítani a szép versolvasásra. Nem szabad megengedni, hogy a jelölt tetszése szerint összetörje a vers ritmusát, minden sort mesterségesen felsorokkra vágjon tekintet nélkül a ritmusra és a szókapcsolatokra.

3. A mű legfőbb jellegzetességének megállapítása a szövegelemzés egyik döntő szakasza. Itt kell feltárnunk az irodalmi alkotás lényegét, amely körül forog majd az elemzés. Itt kell meghatározni a magyarázat általános irányát is. Bár legtöbbször igen nehéz elválasztani a formát a tartalomtól, mégis tény, hogy az egyik mű inkább az eszmék erejével és eredetiségével hat, a másik inkább művészi eszközei által. Ez a változatosság különféle mértékben megtalálható minden nagy író műveiben, a tanulók viszont arra töreksenek, hogy ezeket teljesen uniformizálják. Ezért, hogy a jelölt megtalálja a szöveg egészére jellemző legfőbb tulajdonságokat, bátran rá kell bízni magát jó érzékére, intuíciójára és ízlésére. Mellőznie kell az író művei összességére vonatkozó nézetek ismertetését.

4. Az irodalmi mű szerkezeti elemzése nem csupán azt jelenti, hogy a szöveget részekre tagoljuk, hanem azt, hogy hatoljunk be annak lényegébe, mutassuk meg, hogy a részek elrendezése és aránya hogyan járul hozzá az összhatáshoz. Ez a mozzanat már előkészület a mű részletes elemzéséhez.

5. A részletes elemzés a szövegnek elemről elemre, kifejezésről kifejezésre, olykor szóról szóra való magyarázatát jelenti. Az elemzés területe gyakorlatilag határtalan. Minden magyarázatra szoruló részletet elemezni kell. A tapasztalat szerint a jelöltek olykor a közhasználatú szavak jelentésével sincsenek mindig tisztában. Különös gondot kell fordítani a szómagyarázatra régi szövegekben. Ilyenkor egész pontosan meg kell határozni mindazokat a szavakat, amelyeknek a jelentése megváltozott. A tanulóknak meg kell barátkozniok a klasszikus francia nyelvvel, amely irodalmi tanulmányaik alapja. Ugyanakkor meg kell mutatniok azt is, hogyan tudja pl. egy Montesquieu szavakkal kifejezni teljes érzésvilágát, hogyan tudja egy Valéry minél pontosabban megeleveníteni bizonyos szavak jelentését sajátos módon keverve azok etimológiai értelmét alkalmi jelentésükkel. Ebből következik, hogy a szavakat nem önmagukban, hanem mindig szövegösszefüggésben kell tanulmányozni. Csak így lehet megragadni a szöveg értelmét, így lehet behatolni az író alkotó munkájába. A nyelvtani szerkezet vizsgálatának is mindig arra kell irányulnia, hogy minél jobban megvilágítsa az író gondolatmenetét és azokat az érzésárylatokat, amelyeket ki akar fejezni. Így mutathatjuk ki pl. az alá- és mellérendelt mondatok változtatásával elért stílushatásokat, vagy az igemódok és egyéb stílus-elemek funkcióját.

Sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy az elemzésnek mindig a szövegből kell elindulnia, onnan kell eljutnia az íróhoz és korához. Ezzel kapcsolatban persze joga van a jelöltnek megmutatni, hogy ismeri egy mű teljes egészét, egy író gondolkodásának általános irányvonalát és művészetének legközvetlenebb előzményeit. De soha nem szabad szem elől téveszteni a szöveget. Különösen érvényes ez a szabály akkor, ha egy író művészetéről, stílusáról, technikájáról van szó. Különös gondot kell fordítani arra, hogy a sokszempontú elemzés szerkesztileg ne legyen széteső, hanem olyan összefüggő egész, mint egy jól szerkesztett írásmű.

6. A végső következtetésnek az a célja, hogy egyszerűen, néhány tömör, határozott mondatban összefoglalja az elemzés lényegét, kifejezze a szövegre vonatkozó általános véleményt. Ennek már nem kell új elemet tartalmaznia, de közvetlenül kell következnie az előző magyarázatból.

A szóbeli előadásra vonatkozó követelmény az, hogy őrizze meg a rögtönzés jellegét és tónusát, tartsa meg a nyelvhelyességi szabályokat és a lehetőség szerint legyen könnyed, őrizkedjék az iskolai zsargon, illetve a hangzatos és hatásvadászó szavak használatától, törekedjék az egyszerűségre. Kívánatos, hogy az elemzés hangneme a szöveghez igazodjék. Tartózkodni kell attól, hogy pl. Pascalról tréfás hangon beszéljenek, vagy Voltaire szellemességét megsemmisítsék magyarázatuk nehézségével.

*

A főntebb ismertetett elmélet gyakorlati alkalmazására és a követelmények színvonalának érzékeltesítésére lássuk *Du Bellay* Nostalgie c. költeményének elemzését Pouget elképzelése szerint.

Nostalgie

Heureux, qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage,
Ou comme cestui-la qui conquit la Toison,
Et puis est retourné, plein d'usage et raison
Vivre entre ses parents le reste de son âge!

Quand reverrai-je, hélas, de mon petit village
Fumer la cheminée: et en quelle saison
Reverrai-je le clos de ma pauvre maison,
Qui m'est une province, et beaucoup davantage?

Plus me plaît le séjour qu' ont bati mes aïeux
Que des palais Romains le front audacieux.
Plus que le marbre dur me plaît l'ardoise fine,

Plus mon Loire gaulois que le Tibre latin;
Plus mon petit Liré que le mont Palatin,
Et plus que l'air marin la douceur angevine.

Les Regrets, XXXI.

Tóth Árpád fordításában így hangzik a költemény:

Honvágy

Boldog, ki mint Ulysses, száz szép mérföldet bolygott,
S járt gyapjas aranyért, mint Jázon, régi hős,
S ki tűzhelyéhez aztán, már mint bölcs úr s idős,
Békén pihenni tért, hogy lenne csendbe boldog.

Hát én? Látom-e még füstből fútt lenge fodrod,
Kéményekkel pipázó falum, vén ismerős?
S kis házam, többem nékem, mint királynak az ő
Ország, jaj, lát-e még, kit sorsa messze sodrott?

Mert szebb volt, míg felém tetőd ős íve hajlék,
Mint Róma csarnoka, a büszke ormú hajlék,
S szebb, mint a durva márvány, palád, az enyhe-kék . . .

És drágább, gall Loire-om Tibernél, a latinnál,
S a Lyré kicsi halma a híres Palatinnál
S e sós tengeri szélnél az édes honni lég! . . .

*

A szöveg helyének meghatározása. Du Bellay, sőt a Pléaide egész költői termésének leg-híresebb költeménye a „Regrets” ciklusból. A költőt római tartózkodása ihlette. Az alap-élményt a cím is mutatja.

A felolvasás hitelesen adja vissza a költemény tónusát, az elégikus jelleget, amelyet itt-ott eposzi ragyogás hat át. Juttassa kifejezésre a vers egyszerűségét és zeneiségét is.

A szonett fő jellemvonása az a művészi egyszerűség, amellyel Du Bellaynek egyetlen meghatározó szépségű költeményben sikerült kifejeznie egy személyes, nagyon emberi élményt, a szülőföld utáni vágyakozást.

A vers szerkezete is egyszerű, mesterkélttség nélküli:

Első négy soros versszak: Boldogok azok a nagy utazók, akik megismerték a hazatérés örömet.

Második négy soros versszak: Mikor ismerem meg én azt?

Három soros versszakok: A büszke Rómánál jobban szeretem egyszerű falumat.

Az érzés egy fajta zenei előadási tempóban jut kifejezésre: először mintegy szordinóban, közvetve (utalva arra az irigységre, amit néhány mesehős iránt érez), azután a második versszakban közvetlenül, gyöngéden, a három soros versszakokban pedig már határozott szenvedéllyel. Valamennyi versszak jellegét az erős kezdés adja meg. A befejezés nem szellemes csattanó, hanem egy különösen szuggesztív sor.

A versforma alexandrin (mint a „Regrets” valamennyi szonettjében). Ez szigorúan kötött forma: a négy soros versszakokban hím- és nőrímek váltakoznak, a három soros versszakokban a rímek Marot-féle elhelyezésűek. (ccd, eed).

A részletes elemzés versszakról versszakra, sőt olykor sorról sorra haladva megállapítja, hogy az első versszakban a többszörösen összetett mondat tagmondatai értelmileg hogyan tartoznak össze, megmagyarázza, hogy a XVI. században még használatos volt a latin *ecce-iste hic-ből* származó *cestui-la* mutató névmás. Az *usage* itt tapasztalatot, az *âge* életet jelent. A *plein d'usage et raison* kifejezéshez az a nyelvtani magyarázat szükséges, hogy ha több főnév és ige elé ugyanaz a praepositio járult, a régi nyelv nem ismételte meg mindegyik ige és főnév előtt az előjárót.

A költemény kezdete antik mintára egy felkiáltás (Felix, qui . . .); a vers ritmusának lassúsága érzékelteti azt a sóhajt, amely a két görög hős otthonra találása miatti irigységből fakad: *Heureux qui, (comme Ulysse,) a fait un beau voyage.*

Az olyan humanista számára, mint Du Bellay is, Ulysses és Jason kedvesebb és realisabb két személy, mint kora nagy utazói. Mindkettő közös vonása, hogy *szép utazás után hazatértek.* (A „szép utazás” kifejezésben a jelzőnek nem olyan banális jelentése van, mint ahogyan mi használjuk, amikor egy turista útról számolunk be; az itt a nagyság és a hősiesség gondolatát idézi.)

Ulysses népszerűsége miatt csak névvel van jelölve, de azért is, mert sok kalandja közt nincs értelme a válogatásnak. Jasont viszont egy lényeges cselekedete mutatja be, amelynek költői nagysága egy sormetszet nélküli szárnyaló sorban jut kifejezésre:

Ou comme cestui-la qui conquit la Toison.

A hatást még fokozza az ellentét, amely a következő két sor nyugalmában és szabályos sormetszerében mutatkozik. Ha Du Bellay útjának nem is volt meg az a „szépsége”, mint az Ulyssesének és Jasonének, legalább levonja maga számára a tanulságot, és a magát fáradtnak, kifosztottnak érző költő nem kíván mást, csak hogy élete hátra levő napjait családi boldogságban töltsse.

Az antik mitológia emlékének idézése az első versszakban egyáltalában nem árt az érzés őszinteségének, valójában nem műveltségfitogatás az; csupán olyan ismerős példákra történik hivatkozás, amelyek világos és költői szimbólumok.

*

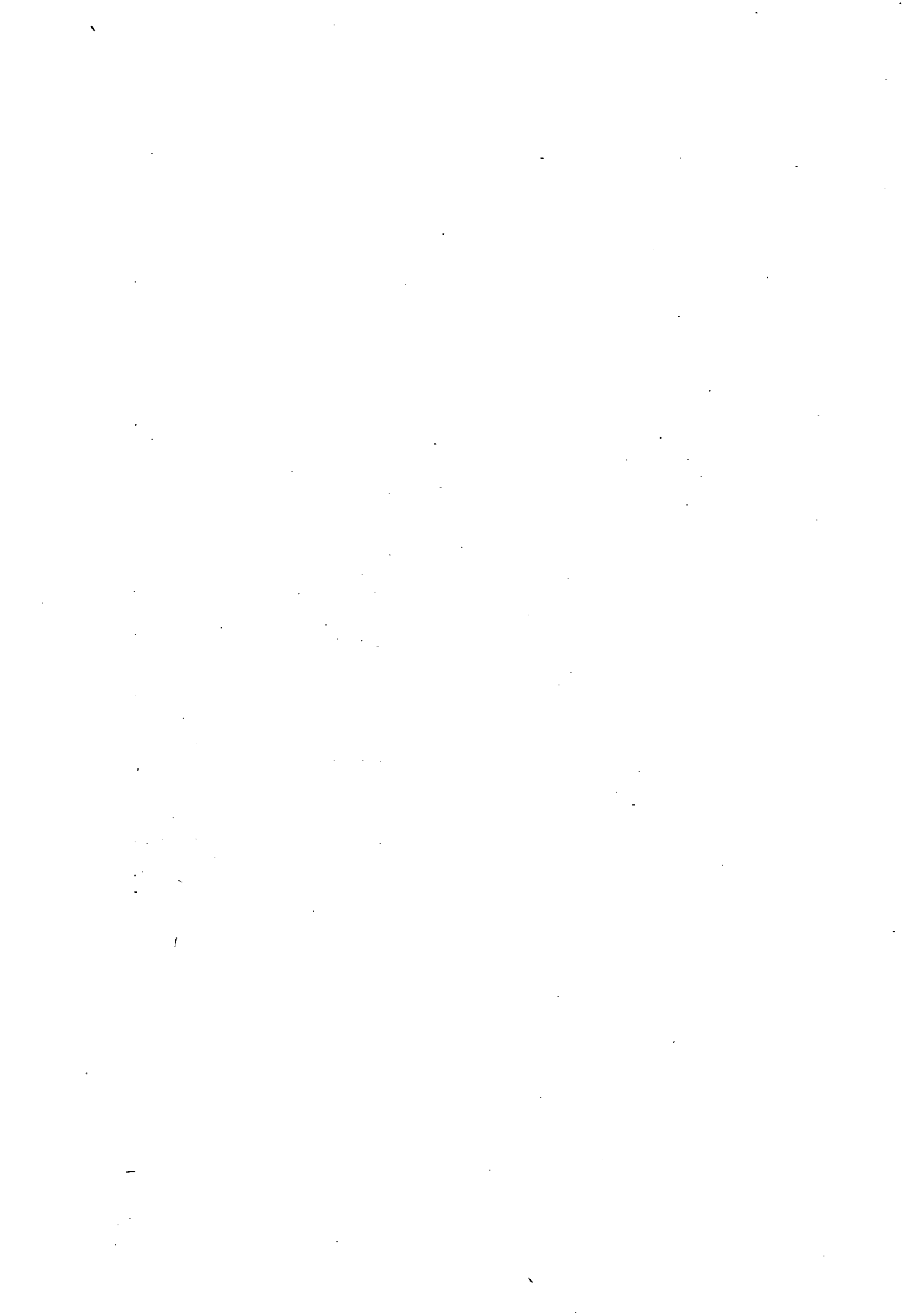
Nincs lehetőségünk arra, hogy tovább folytassuk a vers részletes elemzésének bemutatását, minden bizonnyal az eddigiekből is kitűnik a tartalom és forma minden árnyalata iránti érzékenység. A finom megfigyelések sorozata természetesen vezet a *végző következtetéshez*: Ez a kis költemény valóban remekmű az ihlet személyes jellege és a modern hangsúly következtében, melyet Du Bellay a honvágy kifejezésének adni tudott, továbbá az egyszerű szerkesztés miatt, amely megfelel a szonett zárt költői formájának.

Könnyű volna ezt a műelemzési módszert éppúgy, mint minden, a kizárólagosság igényével fellépő kísérletet a sematizmus és a formalizmus vádjával illetni. Erre azonban jelenleg azért nincs szükség, mivel a mű szerzője is elismer a magáé mellett még más hatásosan alkalmazható műelemzési módszereket. Azt a merevséget azonban, amely a legkülönbözőbb jellegű irodalmi alkotásokat ugyanolyan szempontok szerint próbálja elemezni, kritikai megjegyzéssel kell illetnünk, mivel igaznak tartjuk a megállapítást, amely szerint „a szövegelemzés futószalag-rendszerét nem lehet megalkotni, hanem a módszert a műalkotáshoz szabva (és nem megfordítva: a műalkotást egyfajta módszer keretei közé kényszerítve) az elemzés gyakorlati megvalósítását a műalkotás természeté felől közelítve meg, sokféle módszerbeli változattal lehet elemzésünket a műalkotás megértésének, esztétikai élvezetének szolgálatába állítani”. (Pálmai Kálmán: A verselemzés szerepe az irodalmi ismeretterjesztésben. Bp. 1963. 5. l.)

Jogos az „explication de texte” módszerrel kapcsolatban az az aggodalom is, hogy nem lehet minden esetben mindent a szövegből megmagyarázni, ennek a túlhajtása a tartalom elhomályosításához, üres formalizmushoz vezethet. Nem szabad tehát e módszer szolgáló lemosásával kísérleteznünk, hiszen a marxista esztétika biztosítja a műelemzés számára a legjobb lehetőségeket. De hogy annak igényes alkalmazásától még milyen messze járunk, arra nemcsak Bóka László és Keresztúry Dezső kitűnő írásai hívták fel a figyelmet (Irodalomtörténet, 1958. 3—4. sz.), hanem gyakran rádöbent bennünket negatív példáival az iskolai tanítási gyakorlat is.

A „explication de texte” módszerből nem a műelemzési koncepció, hanem a részletkérdések megoldása szempontjából lehet tanulságot merítenünk, elsősorban a művek nyelvi-stilisztikai elemzésére vonatkozóan. Évek óta jelszó és követelmény is már nálunk az irodalom és nyelvtan tanításának összekapcsolása. Eredményeink sem lebecsülendők ezen a téren. A további előhaladáshoz a bemutatott módszer egyes mozzanatainak kritikai felhasználása segítséget nyújthat.

SÍPKA SÁNDOR

ISMERTETÉSEK

Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában (Kazinczy tájszóhasználata alapján)

Bp. 1963. Akadémiai Kiadó

Ruzsiczky Éva e munkájában elsősorban Kazinczy tájszóhasználatát vizsgálja, mégis — amint a könyv főcíme mutatja — szélesebb síkra is kivetíti tapasztalatait, és Kazinczy nyelvére tett megjegyzéseit a nyelvújítás egész korának nyelvére is vonatkoztatja.

A bevezető fejezetben tisztáz bizonyos terminológiai kérdéseket. Kifejti, hogy ő maga milyen értelemben használja az „irodalmi nyelv” kifejezést, mert e téren elég nagy a zűrzavar, következetlenség. Szerzőnk „az irodalmi nyelv terminussal a nyelvjárások nyelvváltozata fölötti egységes, eszményi, illetőleg normatív nyelvtípusnak írott változatát” jelöli (vö. i. m. 10), s megkülönbözteti tőle a szépirodalom, illetőleg a szélesebb körű írásbeliség tényleges nyelvhasználatát. Ennek elnevezése „az irodalom nyelve”; a „köznyelv” viszont az említett eszményi nyelvtípus beszélt változatát jelenti nála, a ténylegesen használt nyelvet pedig „beszélt nyelv”-nek, „élőbeszéd”-nek nevezi. Ugyancsak a bevezetésben tanulmányának tárgyát, a maga elé tűzött feladatot is körvonalazza.

A könyv törzsrésze három nagy egységre tagolódik. A könyvszerző az első ilyen nagyobb egységben (a könyv II. fejezetében) Kazinczynak a nyelvi ideálról és a tájszók irodalmi felhasználhatóságáról vallott elvi felfogását vizsgálja meg. Meggyőzően bizonyítja, hogy Kazinczy elméleti nézeteivel mindig valamilyen gyakorlati célt szolgált, s éppen azt tekinti legfontosabb feladatának a tanulmányíró, hogy kiderítse: mi volt az író közvetlen stílusbeli, illetőleg nyelvi célja a tájszóhasználat egy-egy elvi problémájának boncolgatásával. Bemutatja — jórészt szó szerinti idézetekkel —, hogy már Kazinczy is az érthetőséget, a szemléletességet, a tömörséget, a legmegfelelőbb szó kiválasztását tekintette a jó stílus általános szabályának, és súlyos hibának bélyegezte a szótévesztést, a képzavart, a fölösleges, henye szavak használatát, a monoton szóismétlést, a hasonló hangzású szavak halmozását, a „fél-réfnyi-hosszaságú” képzett szavakat, az új szók túlságos gyakori használatát. Rövidesen utal Ruzsiczky Éva Kazinczy elődeire, illetőleg forrásaira is, bár ezek felderítését — amint már a bevezetésben is hangsúlyozza — nem tekinti elsődleges feladatának. Megtudjuk tőle, hogy Kazinczy lényeges különbséget kívánt az irodalom „fentebb” stílusa és a mindennapi beszéd között; bár ha a tárgy, a műfaj kívánta meg az utóbbinak az irodalom nyelvében való használatát; nem ellenezte, hanem még meg is dicsérte érte író társait. A stílus sokszínűségének egyik fő követelménye már nála is a szerepeltetett személyek műveltségi fokának, társadalmi hovatartozásának a nyelvhasználat által való érzékeltetése.

Érdekes ugyanakkor elgondolkodnunk azon, hogy miért nem emel szót Kazinczy az egységes nyelvváltozatért, sőt ellenkezőleg, tiltakozik egyik vagy másik nyelvjárásnak a másik fölé emelése ellen: „mert — mint maga írja — most még nem jutott el nyelvünk azon pontjára, hogy az egyik vagy másik felet kelljen az uralkodó székre felültetni, s mind a két felekezetnek vannak darabosságai, mellyeknek le kell tördelőzni, korholódni” (i. m. 50).

De nem akarta megfosztani az irodalmi nyelvváltozatot a nyelvjárások értartalékaitól, sőt elvárta az irodalom művelőitől, hogy — megfelelő mértéket tartva — gazdagítsák a különböző vidékek kifejezőeszközeivel az irodalom kifejezőkészletét. Maga is följegyezte az újonnan megismert tájszókat. Mind a valódi, mind a jelentés szerinti tájszókat alkalmasnak tartotta a szókészlet gyarapítására, csak az alak szerinti tájszókat tekintette kerürendő provinciálisnak. Az országosan elterjedt hangalaki változatokat, az úgynevezett variánsokat azonban nem sorolta ezek közé. Felismerte a tájszók hangulati értékét, amelyet olykor tisztán alaki, máskor jelentésbeli sajátágaiknak tulajdonított, néha mind a kettőnek.

A könyv második nagy egysége (a III. fejezet), a példatár, Kazinczy tájszónak tekintendő szavait veszi számba művenként, ábécé sorrendben. De csupán a valódi, illetőleg a jelentés és alak szerinti tájszónákat vizsgálja — nem elkülönítve —, a nyelvújrási ejtészváltozatokkal nem foglalkozik. Egyik legfontosabb feladatának éppen annak tisztázását tekintti Ruzsiczky Éva, mi tartozik az előbbi két csoportba. A „tájszóvá minősítés”-t a MTSz., a SzamSz., az OrmSz., a SzegSz., valamint a készülő UMTsz. gyűjtése és a MNyAtl. adatai alapján végzi el. Természetesen csak helyeselni lehet, hogy tájszónak tekintti azokat a ma már a köz- vagy irodalmi nyelvbe tartozó szavakat is, amelyeket a NyÚSz. vagy Tolnai Vilmos nyelvújításról írott művében tájszónak jelez, esetleg maga Kazinczy említi valamely vidék sajátos szavaként.

Azon azonban vitakozhatnánk, nem volna-e célravezetőbb és áttekinthetőbb az említett két csoportba tartozó szavakat külön-külön bemutatni.

Érdekes feladatra vállalkozik a fejezet második részében: megpróbálja Kazinczy tájszóként számba vett szavainak XVIII., XIX. századi értékszintjét megállapítani. Itt még egyszer felsorolja Kazinczy tájszavait — 239 címszóban — most már nem művenként, hanem együtt, ábécé sorrendben. Az egyes címszókban belül Kazinczy adatainak bemutatása után megnevezi a szó első előfordulását, azután felsorolja az egykorú szótárak, majd a nyelvújások adatait, s végül közli a Nagyszótárnak a szóra vonatkozó irodalmi adatait is, a címszó végén pedig levonja a szavak értékszintjére vonatkozó végkövetkeztetését. Ilyen felsorolásban nem hibáztathatjuk, hogy a szerző a származékokat, az igék igeikötős változatait együtt említi az alapszóval, annál is inkább, mert a szómutató a tájékozódást könnyűvé teszi. A címben felsorolt szóalakoknál azonban a zárójelek használata nem következetes, olykor az alakváltozat (*szugoly, zugoly*), máskor ugyanazon szó szinonim képzős párja (*találás, találékony*) vagy éppen a szinonim szó (*vánkos, párna*) kerül a zárójelbe.

A harmadik részben (IV. fejezet) az elvi következtetéseket összegezi és Kazinczy egész korának nyelvére vonatkoztatja a szerző. A tájszóként számba vett szavakat itt kategorizálja. A fejezet nagyon tanulságos, csak az a kár, hogy az egyes csoportok elnevezése terjedelmes, olykor nehézkes, s az alapos vizsgálódás ellenére is sok megállapításaiban a bizonytalanság, a „talán”.

A könyv végén levő szó- és névmutató könnyűvé teszi a tájékozódást ebben a gazdag nyelvi anyagot bemutató munkában.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között

Bp. 1963. Akadémiai Kiadó

A magyar irodalmi nyelv múltjának, kialakulásának vizsgálata olyan területe a nyelvtudománynak — de az irodalomtudománynak is —, amelyen jóval több tennivalót, mint eredményt mondhatunk a magunkénak. Magának az irodalmi nyelv fogalmának meghatározásában sem régen jutottak egységesnek mondható álláspontra a terület kutatói. Az egységes irodalmi nyelv kialakulásának kérdéseivel foglalkozik Molnár József könyve: az egységesülés legkönnyebben megragadható kérdéseivel, a helyesírásban, ill. a hangtanban bekövetkező változásokkal. — Az irodalmi nyelvnek e vonatkozású egységesülését a könyvnyomtatás meggyorsítja. A könyv szerzője azt a fáradságos célt tűzte maga elé, hogy az egységesülés mértékét különböző írók és nyomdák gyakorlatában pontosan, megbízhatóan megragadja.

A vizsgált időszak az évek száma szerint nem nagy, de az ebben a szakaszban jelent művek száma, a helyesírásnak bennük mutatkozó változatossága kibővíti, meghosszabbítja az időt. Másrészt jelentősége miatt érdemel figyelmet ez a korszak: a könyvnyomtatás elterjedése, egy — bár még laza, a szerzők igényét, szokásait figyelembe vevő — nyelvi-helyesírási norma kialakulása indokolja a nagyon részletes vizsgálatot.

A kutatás módszeréről részletes felvilágosítást ad a szerző könyve 8—12. lapján. Egy-egy mű hangtani jelenségeit, és ahol mód nyílt rá, egyes íróknak különböző műveikből kimutatható nyelvi-helyesírási rendszerét vizsgálja. — Meg kell jegyeznünk, hogy az egyes művek, vagy akár nyomdák helyesírására vonatkozó megállapítások meggyőzőbbek, mint az egyes írók helyesírására vonatkozók — az utóbbiaknál oly sok mellékkörülménnyel kell számolnunk, hogy az eredményeket csak elég nagy hibaszázalék föltételezésével fogadhatjuk el.

Molnár József könyve három nagy fejezetre tagolódik. Az első, a terjedelmében is legjelentősebb részben a szerző 33 író számos művének helyesírási sajátosságait vizsgálja. A legtöbb

teret Sylvesternek, Pesti Gábornak és Heltai Gáspárnak szenteli. — Sylvester János négy művének (Rudimenta Grammatices..., Puerilium colloquiorum formulae..., Grammatica Hungarolatina és Új Testamentum) összesen hét kiadása állott rendelkezésére, és nyújtott elegendő anyagot Sylvester helyesírási gyakorlatának megállapításához. Már rögtön az első szerző írásgyakorlatának megvizsgálása során fény derül a nyomda, a nyomdász fontos szerepére: tőle függ, hogy a műből megismerhetjük-e az író helyesírását. „Az Új Testamentum híven tükrözi Sylvester nyelvét. Abádi Benedek pontos nyomtató volt. Sylvester kéziratába nem avatkozott bele, nem változtatta meg a szöveget. Ez abból is kitűnik, ha az Új Testamentumot összevetjük Abádi utószavával.” (22. l.)

Pesti Gábor művei közül Molnár József kutatásai során különösen a Nomenclaturának vette hasznát; öt kiadás állott rendelkezésére. Valamennyit Bécsben, s négyet ugyanabban a nyomdában (Singreniusnál) nyomtak — mind az öt kiadás Pesti nyelvállapotát, helyesebben talán: helyesírását mutatja.

Heltai Gáspár helyesírásának tárgyalásakor némi eltérést tapasztalunk a könyvnek a szerző által megszabott rendjétől: Heltait, az írot nem választja el Heltaitól, a nyomdásztól. Így indokolja eljárását: „Helyesebb lenne a Heltaitól nyomtatott, de nem tőle írt műveket külön és nem Heltai szerzőségét jelölő fejezetben tárgyalni, mert ez bizonyos félreértésre adhat alkalmat. Gyakorlatilag azonban ezeknek a műveknek a nyelve nem az írójukra, hanem Heltaira jellemző.” (104. l.)

A tárgyalat 28. mű, ill. kiadás alapján elénk rajzolódik Heltai helyesírása a maga fejlődésében. A különböző művek gondos, alapos vizsgálata arra a megnyugtató eredményre vezeti a szerzőt, hogy Heltai valamennyi nyomtatványában egy nyelvjárást, a mezősegi nyelvjárást használja.

Heltainak, a nyomdásznak a helyesírás egységesítésében betöltött szerepére már itt utalás történik. Heltainak a Verbőczy István Decretumához fűzött előszavából idéz a szerző, majd így folytatja: „Heltainak ez a nyilatkozata a helyesírástörténet szempontjából nagyon fontos. Arra enged következtetni, hogy legalábbis Heltai környezetében, illetőleg Kolozsvárt ez volt a szokásos helyesírás, tehát Heltai rendszere bizonyos fokig normatív rendszer volt. Ehhez hasonló nyilatkozatot tesz Heltai más helyen is.” (115. l.)

A többi 30, itt név szerint nem említhető író munkáit is gondosan, a legkisebb lényeges szempontot sem elhanyagolva vizsgálja a szerző a rendelkezésére álló anyag arányában.

A könyv második nagy fejezetét egyes nyomdák helyesírási gyakorlatának vizsgálata alkotja. A krakkói, bécsi, újszigeti, kolozsvári, debreceni nyomda, a Hoffhalterek magyarországi nyomdája, Huszár Pál és Bornemisza Péter vándornomdájának hangjelölési szokásait áttekinthető, részletes táblázatok mutatják, amelyek a hangok betűjelen kívül az egyes művek megjelölését (az RMK. kötetszámot), a kiadás évét és a nyomdász nevét is tartalmazták.

A harmadik fejezet az elvi következtetéseket tartalmazza. Tárgyalja a könyvnyomtatásnak az irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatását, a nyomdászok és korrektorok szerepét. Megállapítja, hogy egyes írók nyelvállapotára nézve a legmegbízhatóbb adatokat a külföldön nyomtatott művek szolgáltatják. A Magyarországon nyomtató, de idegen anyanyelvű nyomdász is hiteles forrás (Hoffhalter Rafael; önálló működése idején Hoffgreff György). Ha a szerző maga nyomtat, vagy ellenőrzi a munkát, és korrektorként részt vesz benne, szintén nem a nyomda, hanem a szerző helyesírása érvényesül (Sylvester Új Testamentuma, Heltai művei, Huszár Gál prédikációi és énekei stb.).

A magyarországi nyomdákra a helyesírás megváltoztatása, ill. saját helyesírási gyakorlat jellemző. Török Mihály, Komlós András (debreceni nyomda) beavatkoznak a szerző helyesírásába, a művek hangjelölését, hangtanát saját helyesírásukhoz, nyelvjárásukhoz próbálják közelíteni. Mások — mint Heltai és Bornemisza — teljesen átírják saját nyelvjárásukra a hozzájuk nyomtatásra adott műveket.

A gyűjtött anyagnak csak részleges bemutatása ellenére is jelentős terjedelmű munka végső tanulságait a szerző a következőkben foglalja össze:

1. „A nyomtatványok helyesírása — bizonyos esetek kivételével — inkább a nyomdára jellemző, mint a szerzőre. Megállapítható, hogy az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik, mint a hangtanban.”

2. „A könyvnyomtatás szempontjából a nyelvi egységesülésnek központja a XVI. sz. harmadik negyedében — a vizsgált időszakban — Kolozsvár: Heltai nyomdája.”

A könyv szép eredményeinek ismertetése után még néhány megjegyzést szeretnék tenni. 1. A szerző műszóhasználata: *nyelvállapot* nem szerencsés, hiszen csak a hangtani sajátosságokat, hangállományt és annak jelölési kérdéseit vizsgálja. Ebből a szóhasználatból adódik, hogy ott is a nyelvállapot megváltoztatásáról, a nyelv feltűnő eltéréséről beszél, ahol — a bemu-

ratott szöveg tanúsága szerint — pusztán helyesírási eltérésről van szó (Lévai Névtelen, 275—76.). — 2. A megvizsgált szövegek hangalakját a mai köznyelvvél (~ irodalmi nyelvvél) veti össze. Ez föltétlenül szükséges, de néhol téves következtetésre, vagy legalábbis pontatlan megállapításokra vezet. Pl. „az *l* hang kiesése rákövetkező mássalhangzó előtt” cím alatt szerepel a *bodogh* és származékai Sylvesternél. Az EtSz., a SzófSz. és a NySz. tanúsága szerint az *-l* nélküli alak az eredeti, s hosszú ideig egyetlen alakváltozat, az *-l* csak később, analógia hatására bekerülő inetimológikus hang. Sylvesternél sokkal inkább az eredeti alak használatáról, mintsem hangzókiesésről lehet beszélni. Ugyancsak történetietlen *dn > nn* hasonulásról beszélni a *fekenni*, *nywgonni*, *alonnod* példa esetében (uo., 41. l.). — Bizonyára véletlen elírás a 245. lapon Hoffhalter Rafael neve Hoffhalter Rudolfé helyett, hiszen néhány sorral odébb már Hoffhalter Rudolf szerepel.

A rendkívül sok anyagot nagy rendszerességgel felölelő munkáról végül elmondhatjuk, hogy elvi eredményein túl nagy segítséget nyújt az irodalmi nyelv kialakulása, a helyesírás története iránt érdeklődőknek pontos forrásjegyzékével, gazdag, részletes tábláival és mutatójával is.

PÁLFALVI ETELKA

TARTALOM

Bálint Sándor hatvan éves	5
<i>Bálint Sándor: A szegedi táj dohánykultúrája</i>	7
<i>Mikola Tibor: A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása az ősmagyarban</i>	23
<i>Rácz Endre: Nyelvművelő jegyzetek a mondatszerkesztés köréből</i>	33
<i>Velcsov Mártonné: Szólások az arasz és az ujj szóval</i>	41
<i>Bodnár Ferenc: A magyar azonosító mondat nyelvtani elemzése</i>	49
<i>Nyíri Antal: Szófejtések II.</i>	59
<i>Szemle</i>	
Az 1963. év finnugor nyelvészeti munkássága (<i>Hajdú Péter—Mikola Tibor</i>)	65
A szövegelemzés kérdései egy francia módszertani mű alapján (<i>Sipka Sándor</i>)	83
<i>Ismertetések</i>	
<i>Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában (Kazinczy tájszóhasználata alapján) (Velcsov Mártonné) 89 — Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között (Pálfalvi Etelka) 90</i>	

X 92352

